

“Welke politieke en sociale percepties waren in de sluikpers in Antwerpen tijdens ‘40-’44, m.b.t. de Jodenvervolging aanwezig?”

“Waarom was Jodenvervolging geen prominent onderwerp?”

Student: Iris Vandenbroeck-R0441509-

Academiejaar: 2022-2023

Verkorte bachelor paper geschiedenis

Begeleider: *Frédéric Croughs*

Aantal woorden: 16977

Zonder bibliografie, bijlage, voetnoten en inhoudstabel.

VOORWOORD

Een verkorte bachelorproef schrijven is een uitdaging en daarom wil ik eerst en vooral mijn familie bedanken voor de steun die ze mij geheel dit academiejaar hebben gegeven. Zowel mijn dochter, die zelf studente aan de KUL is, als mijn zoon, die bijna afzwaait op het secundair, hebben mij geïnspireerd, aangemoedigd en vooral hun jeugdige energie doorgegeven. Ik dank mijn echtgenoot die alle engelengeduld ter wereld heeft en gewillig is dit avontuur met mij te ondergaan.

Ik dank mijn begeleider Frédéric Croughs, die met veel enthousiasme en passie op al mijn vragen en bedenkingen een antwoord wist en me goede tips en raad gaf.

Mandela zei :*“Education is the most powerful weapon which you can use to change the world.”*¹ Dit citaat geldt niet alleen voor jongeren maar voor elk ieder die een verschil wil maken, beginnende bij zichzelf.

¹ “Nelson Mandela”, brainquote, geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.brainyquote.com/quotes/nelson_mandela_157855.

INHOUD

Voorwoord.	1
Inleiding.	4
Status quaestionis.	5-6
Methodologie en bronnen.	7-9
1. Wat betekent perceptie?	10-11
1.1. Politieke perceptie.	10
1.2. Sociale perceptie.	10-11
2. Wat betekent jodenvervolging? Waarom antisemitisme?	11
3. Antwerpen tijdens het interbellum (1918-1939).	12-14
3.1. Politiek bestuur te Antwerpen in vogelvlucht.	12-13
3.2. Mens en maatschappij te Antwerpen in vogelvlucht.	13-14
4. Antwerpen in oorlog (1940 - 1944).	15-17
4.1. Antwerps bestuur en de Bezetter.	15-16
4.2. Antwerpenaren en de Bezetter.	16-17
4.2.1. Jan Modaal.	16-17
5. De verzetskranten en de jodenvervolging, een analyse en vergelijkende analyse.(1940-1945)	18-40 42-44
5.1. Wanneer beslist iemand om zich te verzetten?	18
5.2. De clandestiene pers	19
5.2.1. Steeds Vereenigd-Unis Toujours	20-23
5.2.2. La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de Province. (Antwerpen)	24-26
5.2.3. Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de Bezetter, te Antwerpen.	27-33
5.2.4. Het Vrije Woord	34-40
<i>Tussentijdse vaststelling m.b.t. de Jodenvervolging</i>	41

5.2.5. Morgenrood	42-44
6. Overzicht van de politieke en sociale perceptuele verhouding ten aanzien van de jodenvervolging.	45-48
6.1. Context van de sociale maatschappelijke perceptie waarin deze kranten functioneren	45-46
6.2. Context van de politieke maatschappelijke perceptie waarin deze kranten functioneren	46
6.3. Politieke en sociale perceptie van de kranten middels hun berichtgeving	47-48
7. Conclusie	48-50
8. Bijlage	51
9. Bibliografie	52-58

INLEIDING

*Man muss etwas machen, um selbst keine Schuld zu haben. Dazu brauchen wir einen harten Geist und ein weiches Herz. Wir haben alle unsere Maßstäbe in uns selbst, nur suchen wir sie zu wenig.*²*

(Sophie Scholl, lid van de Duitse verzetsgroep "Die weiße Rose")

Jodenvervolgung slaat op deportatie, discriminatie en anti-maatregelen tegen Joden.

Alle vormen van vervolging, deportatie, discriminatie en anti-maatregelen zijn een misdaad tegen de mens en de mensenrechten.

Een oorlog, welke ook, waar dan ook, wanneer die ook mag plaatsvinden, schendt de rechten van de mens, ontnemt elke waardigheid, menselijkheid en hartelijkheid.

Sophie Scholl schreef dat men iets moet doen wil men zelf geen schuld dragen en daarvoor heb je een harde geest nodig en een zacht hart maar, zo stelt ze, we hebben allemaal maatstaven in ons om een harde geest te hebben en een zacht hart, alleen zoeken we er te weinig naar.*³

Met Sophie Scholls citaat wil ik de Antwerpse verzetspers onderzoeken om na te gaan in hoeverre zij "ein harten Geist und ein weiches Herz" had.

² "Sophie Scholl, Zitat zum Thema: Mut, Mutlos", Aporismen.de, geraadpleegd op 18 april 2023, <https://www.aporismen.de/zitat/203299>.

³ Ibidem. (Nederlandstalige vertaling)

STATUS QUAESTIONIS

Veel inkt is, terecht, over het verzet of ook wel de *ondergrondse* genaamd, gevloeid. Het verzet, aanvankelijk nog in de vorm van prikacties, evolueerde tijdens de oorlog. Een onderdeel van het verzet was de verzetspers, sluikpers of clandestiene pers genaamd. De Belgische verzetspers was niet homogeen met betrekking tot clandestiene publicaties tegen de bezetter en zijn collaborateurs. De verschillende clandestiene kranten vertegenwoordigden geen algemene publieke opinie, noch waren ze een communicatiekanaal van een algemene Belgische verzetspers.⁴ De verzetskranten hadden elk hun eigen perceptie, ideologie en standpunten betreffende de Militärverwaltung, zo ook de Antwerpse clandestiene pers. Politieke convergerende ideologieën waren afwezig, maar sommige kranten bewogen klaarblijkelijk qua thema 'Jodenvervolging' enigszins naar elkaar toe. De gemeenschappelijke noemer van de verzetskranten is (actief) oppositie voeren tegen het beleid van de bezetter en zijn collaborerende participanten.

Er is overvloedig bronnenmateriaal over het thema sluikpers maar tevens is het ook een complex discours. Binnen de verzetshistoriografie bevinden zich verscheidene onderzoeken en benaderingen. Zo gaat bijvoorbeeld José Gotovitch uit van een holistische aanpak van geschiedschrijving, waarin hij duidelijk maakt dat alles met elkaar verbonden is.⁵ De holistische visie benadrukt de samenhang der dingen en het feit dat elke actie een reactie uitlokt en vice versa.⁶ Paul Thompsons pleidooi voor aandacht voor tijdgenoten in zijn boek 'The voice of the past. Oral History' paste Gotovitch in zijn werkwijze toe middels zijn vele interviews.⁷ Gesprekken met tijdgenoten moeten worden opgetekend, met name de ontmoeting met de 'gewone man', zodat niet enkel de 'elite' historisch gedocumenteerd wordt.⁸

De Belgische sluikpers wordt in Gotovitch's werk 'Photographie de la presse clandestine de 1940' behandeld, waarin de hoop van de Belgische clandestiene pers dat de Duitse bezetter door de geallieerden onder de voeten zou worden gelopen, en België weer zijn statuut van neutraliteit zou terugkrijgen, belicht wordt.⁹ Dit wenselijk collectief toekomstbeeld van de verzetspers wordt door Fabrice Maerten tenietgedaan door te stellen dat er veel tweedracht was binnen de bevolking, betreffende die toekomstperceptie.¹⁰ Het woord 'perceptie' is doorheen deze paper de rode draad. Er wordt gepoogd 'die Wahrnehmung' van een sociaal en politiek vraagstuk doorheen 1940-1944 te begrijpen, en deze in verband te brengen met het onderzoeksthema Jodenvervolging.

⁴ Fabrice Maerten 'De sluikpers in bezet België', in *Samenleving en verzet*, onder redactie van An Renard, Martine Vermandere, m.m.v. Luc Lievyns en Dirk Martin Tegendruk, Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog (Gent: Amsab-ISG, 2004), 75.

⁵ Frederic Croughs, 'Topic-Modeling: Een comparatieve analyse van de Belgische verzetspers van de Tweede Wereldoorlog. De toepassing van een methodologie op de Belgische verzetspers.' (onuitgegeven masterproef 2014-1015 UGent), 185.

⁶ Ibidem.

⁷ "José Gotovitch", Cegesoma, 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/jos%C3%A9-gotovitch>.

⁸ Violet Soen, *Geschiedenis is een werkwoord. Inleiding tot het historisch onderzoek* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2021), 227-228.

⁹ José Gotovitch, 'Beeld van de klandestiene pers in 1940', *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, n°2 (1972): 263-265.

¹⁰ Fabrice Maerten, 'De sluikpers in bezet België', 74-87.

Het meer dan remarquabele werk van Manon Mortier: *'Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers (1940-1944)'*, heeft deels vragen beantwoord betreffende de noemenswaardigheid van Jodenvervolging in de sluikpers.¹¹

Deze paper probeert na te gaan welke politieke en sociale percepties, dus welke waarnemingen bij de verzetspers aanwezig waren of juist ontsproten zijn, waardoor er weinig heisa was rond het thema Jodenvervolging.

Blijft het bij een extra-bewijs of getuigenis van de wreedheid van de bezetter ?¹²

Zit er binnen de verzetspers misschien ook een eigen ingebakken overtuiging?

Dit onderzoek vraagt zich af of de Antwerpse sluikpers uitsluitend aan het politiek, sociaal waarnemend vraagstuk van de *"omstander"* beantwoordde, of ook aan die van de *"activist"*. Het wil het zichtbare en het onzichtbare ontdekken en blootleggen zodat het ontvankelijk wordt voor een kwalitatieve benadering, dat op zijn beurt een nieuw debat zou kunnen openen.

Om het thema, gebeurtenissen en personen, alsook om de Antwerpse kranten te selecteren, is gebruikgemaakt geweest van de website The Belgian War Press, met focus op de Tweede Wereldoorlog. Het is uitgesloten om alle sluikpers in Antwerpen op te nemen in deze verkorte paper, maar er is getracht om kranten met een duidelijk herkenbare liberale, katholieke, socialistische en communistische ideologie, die de meest treffende inzage gaven betreffende het thema, in de kijker te zetten.

Een zo correct mogelijke analyse vereist ook literatuurraadpleging.

Echter kan niet elk bestaande werk geraadpleegd worden.

Daarom werd gepoogd een bedachte selectie te maken om wat voorafgaat aan de analyse correct te schetsen en het onderzoek zelf zo goed mogelijk te onderbouwen.

Voor dit onderzoek mag de kennis en kunde van Lieven Saerens niet ontbreken.

Hij is "de" Belgische autoriteit in onderzoeksdomeinen zoals 1.De geschiedenis van de (Belgische) Joden, 2.De houding tegenover de Joden, 3.De Joodse demografie, 4.De culturele geschiedenis van het interbellum en de Tweede Wereldoorlog en 5.De bestraffing van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Hij was tot en met 2017 actief bij Cegesoma.¹³

¹¹ Manon Mortier, 'Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers 1940-1944'. (Masterproef. UGent, 2020-2021), 1-100.

¹² Manon Mortier, 'Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers 1940-1944'. (Masterproef. UGent, 2020-2021), 99.

¹³ "Lieven Saerens", Archief Cegesoma, geraadpleegd op 12 april 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/lieven-saerens>.

METHODOLOGIE EN BRONNEN

Critici en andere historici zouden in bovenstaande titel de term “Methodenpluralismus” gebruiken in plaats van historische methode omdat een vaststaande methode als zodanig binnen de geschiedschrijving volgens hen niet bestaat. Zij die de term “*historische methodologie*” wel beogen steunen op de redenering dat een gemeenschappelijke zoektocht naar een gemeenschappelijk verleden binnen een historische context de term wel waardig is.¹⁴ Professor Violet Soens, verbonden aan de KU Leuven, geeft hieromtrent een gedetailleerde uitleg in haar boek “*Geschiedenis is een werkwoord*, een inleiding tot historisch onderzoek”.¹⁵

De historicus Reinhart Koselleck toont aan dat de moderne mens zich met de term “*historische tijd*” als feit heeft moeten uiteenzetten.

Hij citeert: “*Die Zeit bleibt nicht nur die Form, in der sich alle Geschichten abspielen, sie gewinnt selber eine geschichtliche Qualität. Nicht mehr in der Zeit, sondern durch die Zeit vollzieht sich dann die Geschichte. Die Zeit wird dynamisiert zu einer Kraft der Geschichte selber*”¹⁶. Tijd is kwalitatief en doordat geschiedenis zich afspeelt doorheen de tijd is tijd kenmerkend voor geschiedenis.¹⁷

Zo ook mijn afbakening 1940-1944, waarin 1940 het jaar was waarin de eerste Belgische verzetskrant het levenslicht zag en doorheen de tijdsspanne van vier jaar groeide, evolueerde en positioneerde zich de clandestiene pers.

Deze periode staat in het teken van de kracht van de verzetspers en kent cesuren waarbij dingen veranderen of onveranderd blijven.

Dit onderzoek bevindt zich in Eric Hobsbawm’s periode van *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century 1914-1991*, waarin negativisme en totalitarisme een plaats hebben, onder meer het (extreem) nationalisme en in deze paper is de context het nationaalsocialisme.¹⁸

Het onderzoek beperkt zich geografisch tot Antwerpen waar de grootste Joodse concentratie was en de samenwerking van gewone burgers en politici met de Militärverwaltung tevens het grootst was.

Vijf verzetskranten: ‘*het Vrije Woord*’, ‘*het Vrije Woord verschijnt tegen wil en dank van de Bezetter te Antwerpen*’, ‘*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*’, ‘*La Libre Belgique:Nouvelle série de guerre. Edition de province*’ en ‘*Morgenrood*’ worden kritisch onderzocht.

Zij worden met elkaar vergeleken op vlak van *linguistic turn* waarbij aandacht uitgaat naar taal en haar betekenis. Door tekstanalyse gericht op het thema Jodenvervolgung probeert dit onderzoek inzicht te krijgen op wat de tekst binnen haar context zegt.

Er wordt gekeken waarop uitingen tot stand kwamen en hoe ze begrepen moeten worden, met name, welke betekenis ze hadden binnen de sociale gemeenschap van die tijd.

De vraag welke sociale of culturele of zelfs politieke factoren er op de achtergrond meespeelden, spelen hierbij ook een rol.

Net zoals onder welke voorwaarden en condities tekstcommunicatie werd geproduceerd.

¹⁴ Violet Soens, *Geschiedenis is een werkwoord, Inleiding tot het historisch onderzoek*, 143-144.

¹⁵ Violet Soens, *Geschiedenis is een werkwoord, Inleiding tot het historisch onderzoek*, 142-173.

¹⁶ Ders, “Neuzeit”. ‘Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe’ in Ders, *Vergangene Zukunft*, 300- 348, 321. Siehe erneut: Ders., ‘Das achtzehnte Jahrhundert als Beginn der Neuzeit’ in, Reinhart Herzog, *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*, (München: Reinhart Koselleck, 1987), 269-282, 278.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes .The Short Twentieth Century 1914-1991* (Londen: Abacus,1994),287-372.

Het onderzoek vertrekt vanuit de kennis van Benedict Anderson die zegt dat gemeenschappen ontstaan en bestaan vanuit de perceptie van een gedeelde identiteit. Hij noemt dit '*Imagined communities*', de verbeelde gemeenschap, waarop in deze paper nog verder zal worden op ingegaan.¹⁹

Het onderzoek bevindt zich op het domein van de sociale geschiedenis, het betreft de gewone mens en zijn sociaal handelen. Dit behoort tot de zogenaamde '*social turn*' waarbij het historisch onderzoek zich richt op het denkbeeld van '*le peuple*', dat wederom invloed heeft op het collectief gebeuren (de actie) en de collectieve reactie op die actie.

De politiek mag geenszins verwaarloosd worden omdat zij de maatschappij vormt.

De politieke ideologie van de verzetskrant komt in deze paper ook aan de oppervlakte in haar strijd tegen de Duitse Militärverwaltung en zijn collaborateurs.

Het debat van structuur en agency is hiermee ook niet ver weg. Zijn mensen in staat een eigen beslissing te nemen in de maatschappij? Zo ja, in hoeverre kunnen zij een beslissing nemen uit eigen wil tegen of voor iets/iemand? Gebeurtenissen, zowel in het heden als in het verleden, zijn acties met een impact op mens en maatschappij.

Gebeurtenissen hoefden niet noodzakelijk zo te verlopen zoals ze dat deden, het had evengoed ook anders kunnen zijn.

Er werden keuzes gemaakt, gehandeld, en deze handelingen hadden een impact dat wederom vorm gaf aan de realiteit. De impact van gebeurtenissen kan niet worden voorspeld, daarom kan het nooit vooraf worden overzien.

Max Weber verduidelijkt het sociale handelen in zijn werk '*Gesammelte Aufsätze*', waarbij hij verwijst naar het maatschappelijk handelen dat bepaald wordt door doelgerichte, waardegerichte en traditionele motieven die mede ook impact hebben.²⁰

Citaat: "*Soziales Handeln soll ein solches Handeln heißen, welches seinem von dem oder den Handelnden gemeinten Sinn nach, auf das Verhalten anderer bezogen wird und daran in seinem Ablauf orientiert ist.*"²¹

Samen met bestaande monografieën, wetenschappelijk werken, het audiovisueel materiaal vanuit het archief van Cegesoma en de Vlaams Privaatrechtelijke Archieven zullen inzichten, bedenkingen en conclusies tevoorschijn komen.

Het doel van deze bachelorproef is nieuwe inzichten te verwerven en bij te dragen aan bestaande kennis, maar ook te begrijpen waarom de dingen waren zoals ze waren, zonder waardeoordeel uit te spreken, wat niet mag beletten een kritisch standpunt in te nemen.

¹⁹ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 2006, (1983)), 256.

²⁰ Max Weber, 'Gesammelte Aufsätze, 7 dln.', (Tübingen: Die Max-Weber-Gesamtausgabe, 2002 (1988), Tübingen, 1984, - wird noch stets bearbeitet).

²¹ Max Weber, 'Wirtschaft und Gesellschaft': *Grundriss der verstehenden Soziologie*, (Tübingen.: Johannes Winkelmann, 5 de Auflage, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1980), 1.

De audiovisuele bron *'Het Dagelijks leven en overleven onder de bezetting, mondelinge herinnering, youtube channel'*, is een pleidooi voor een "history from below" en was vast en zeker een nuttige bron omdat geschiedenis door iedereen gemaakt wordt; dus ook door deze geïnterviewden, met name de gewone burger.²² Deze audiovisuele bron moet tevens kritisch worden benaderd en geanalyseerd worden, maar is eveneens van uitermate belang omdat zij de individuele herinneringen registreert.

Ook al zijn deze persoonlijke herinneringen van subjectieve aard doordat de waarneming vanuit een bepaald perspectief voortvloeide, is deze informatiebron van historisch belang. Deze getuigen openen immers op hun beurt de deuren naar een breder gamma van gedegen geschiedenisonderzoek.

Vooraleer deze paperstudie zich aan een analyse begeeft, worden de woorden perceptie, politieke- sociale perceptie en Jodenvervolging kort toegelicht.

Van daaruit wordt de toenmalige politieke en sociale situatie in Antwerpen in vogelvlucht geschetst zodat de context waarbinnen mens- en maatschappij zich bevond, verduidelijkt wordt. Na de analyse kunnen conclusies getrokken worden en zullen enkele vragen hun antwoorden vinden.

Wat dit werk vooral hoopt te bereiken is dat bestaande onderzoeken kunnen worden opgehaald en aangevuld, zodat er nieuwe onderzoeksmogelijkheden worden gecreëerd.

²² *Dagelijks leven en overleven onder de bezetting, mondelinge herinnering*, youtube.be, geraadpleegd 18 maart 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=qIEaC0G6xXQ&t=17s>.

1. Wat betekent *perceptie*?

Volgens het woordenboek *Van Dale* betekent '*perceptie*', waarneming.²³

Van Dale omschrijft het '*waarnemen*' als volgt:

1. Met je zintuigen opmerken, vooral met je ogen en oren.
2. Het in acht nemen, benutten, de gelegenheid waarnemen.
3. Het vervullen, het bekleden, met name tijdelijk, zoals iemands functie waarnemen.²⁴

Hoe mensen met hun zintuigen, zijnde ogen en oren iets opmerken zal dus verschillend zijn, naargelang vanuit welke positie, letterlijk en figuurlijk, naar dingen (aan)gekeken en/of geluisterd wordt.

1.1. Politieke perceptie.

Politiek gaat over hoe een land bestuurd wordt.

Als we de omschrijving van Van Dale toepassen dan kunnen we stellen dat politieke perceptie de waarneming is die een individu heeft op de politiek, op hoe een groep mensen een land, een lokale regio leiden en hoe dit bestuur door de andere burgers wordt ervaren en aanschouwt.²⁵ In deze paper wordt niet in detail ingegaan op het politiek bestuur van Antwerpen in se, maar het politieke landschap wordt wel in vogelvlucht besproken zodat het onderzoeksgebeuren omkaderd en gecontextualiseerd wordt.

De toenmalige politieke sfeer ontsproot immers uit perceptie en beïnvloedde daarmee het handelen, onder andere het optreden de verzetspers.

Dit onderzoek probeert te achterhalen in hoeverre het handelen van de verzetspers, in welke vorm dan ook, beïnvloed werd door bestaande of vernieuwde politieke perceptie(s).

1.2. Sociale perceptie.

Sociale perceptie is wat wij vinden van anderen, hoe wij naar anderen kijken en hoe er naar ons gekeken wordt.²⁶ Hoe het '*wij-zij*' verhaal, met name '*ik en de andere*', zal worden aangevoeld en geuit, wordt doorheen de paper duidelijk.

De filosoof Bart Brandsma beschrijft hoe mensen in groep zijnde denken. Met wie het individu zich in groepsverband identificeert en bij wie het al dan niet behoort.

Deze dynamiek wordt in de psychologie het '*wij-zij-effect*' genoemd en zet, volgens Brandsma, aan tot polarisatie.²⁷

²³ Van Dale, woordenboek online, geraadpleegd op 18 maart 2023, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/perceptie>.

²⁴ Van Dale, woordenboek online, geraadpleegd op 18 maart 2023, https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/waarnemen#.ZBW_tz3MK3A.

²⁵ Van Dale, woordenboek online, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/POLITIEK#.ZCSGm71By3A>.

²⁶ Valeria Sabater, "Psychologie, sociale psychologie, sociale perceptie in, *Wat jij van anderen vindt en wat zij over jou denken*", Verken je geest, 27 december 2022, geraadpleegd op 18 maart 2023, <https://verkenjegeest.com/sociale-perceptie-wat-jij-van-anderen-vindt-en-wat-zij-over-jou-denken/>.

²⁷ Bart Brandsma, 'Polarisatie', Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken in, *Inside Polarisation VOF*, 2016, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://insidepolarisation.nl/> en "Polarisatie:inzichten in de dynamiek van het wij-zij training en consultancy", Vlaanderen databank Sociale Samenhang, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://databank-sociale-samenhang.vlaanderen.be/polarisatie-inzicht-de-dynamiek-van-het-wij-zij-denken-training-consultancy>.

Binnen deze studie zal de sociale perceptie van de sluikpers, zijnde bestaand of bijkomstig gevormd, tegenover de Jodenvervolging onder de loep genomen worden. Dit onderzoek probeert te achterhalen waarom de clandestiene pers schreef wat het schreef.

2. Wat betekent Jodenvervolging ? Waarom antisemitisme?

Jodenvervolging bestond uit het uitsluiten van mensen met joodse geloofsovertuiging^o en afkomst van het sociaal-maatschappelijke leven. Zij werden als een ras beschouwd dat een bedreiging vormde voor het Duitse, Arische volk. Joden werden getreiterd, opgepakt en gedeporteerd naar werkkampen en uitroeiingskampen.

Het is deze maatschappelijke uitsluiting alsook de deportaties die onder de noemer Jodenvervolging staan.²⁸

Uit onderzoek van Lieven Saerens en Frank Caestecker blijkt dat het antisemitisme dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog middels gerichte Jodenvervolging uitte, gevormd werd in de jaren dertig, onder meer door de toenmalige pers die antisemitisme propageerde.²⁹

Jodenvervolging is echter geen uitvinding van de twintigste eeuw.

Dat was al aan de orde tijdens de Klassieke Oudheid, met name bij de Romeinen. Ook de Oude Grieken hanteerden in hun politiek bestuur discriminatie allerlei aard.³⁰

In de 19de eeuw kwam er volgens Cent Pieter van Andel deels een Joodse emancipatie tot stand met betrekking tot het mogen en kunnen deelnemen aan een economisch en politiek bestuur. Echter waren maatschappelijk succesvolle Joden een doorn in het oog voor menig niet-Jood die niet deelde in het maatschappelijk succes.³¹

Om de Jodenvervolging te legitimeren werd gebruikgemaakt van het verspreiden van contradictorische theorieën die hun wortels al hadden na de Eerste Wereldoorlog.

Deze theorieën zouden meer en meer een eigen leven leiden, tot een mythisch niveau toe, zodat de Joden tenslotte gezien werden als een groep gevaarlijke mensen die de wereldmacht in handen wilden.³²

Het zijn zij die zogenaamd het kapitalisme de das om zouden gedaan hebben en verantwoordelijk zouden zijn geweest voor alle financiële en economische malaise

Volgens Frank Caestecker (*'Ongewenste gasten'*) is het de Belgische pers, en dus ook de clandestiene pers, die dit bovenvermelde politiek en economisch maatschappelijk beeld van Joden vanuit het interbellum naar de jaren 1940-1945 met zich mee heeft genomen.³³

^o indien men het geloof bedoelt dan wordt Joods(e) met een kleine letter geschreven.

²⁸ "Geschiedenis, uitsluiting en vervolging Derde Rijk tot 1939", Duitsland Instituut, DIA, geraadpleegd op 18 maart 2023, <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/64/uitsluiting-en-vervolging>.

²⁹ Frank Caestecker, *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de jaren dertig* (Brussel: VUBPress, 1993), 303.

Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking 1880-1944* (Tielt: Lannoo, 2000), 169-222.

Lieven Saerens, 'De Belgische opinie tegenover Joden 1933-1940', *Spiegel Historiae*, n°5 (1986): 245-251.

³⁰ Pieter van der Horst, *De Mythe van het Joodse Kannibalisme* (Den Haag: CIDI, 2006), 13-14, 16 en 31.

³¹ C. Van Andel, *Jodenhaat en Jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme* (Amersfoort: De Horstink, 1983), 94-101.

³² Albert Lindemann, *Anti-Semitism before the Holocaust* (Harlow: Pearson, 2000), 79-80.

³³ Frank Caestecker, *Ongewenste Gasten*, 149-170.

3. Antwerpen tijdens het *interbellum* (1918-1939).

3.1. Politiek bestuur te Antwerpen in vogelvlucht.

Belangrijke nieuwkomers na 1918 waren de Vlaams-nationalisten.

Zij kwamen voort uit de Vlaamse beweging (1914-1918) die op haar beurt radicaliseerde en uiteen viel in het Vlaams nationalisme en het Belgisch nationalisme.

Het maatschappelijke en bestuurlijk bolwerk van Fransgezinden binnen de Vlaamse samenleving raakte een gevoelige snaar bij de Vlaamse burgers en sommige Vlaamse politici. Zo was dit ook te voelen bij de Antwerpse socialisten, onder andere bij het voormalig Vlaamsgezind Antwerps gemeenteraadslid en later Antwerpse burgemeester Camille Huysmans, en bij de Vlaamsgezinde politici binnen de katholieke partij die op federaal niveau de touwtjes in handen hadden.³⁴

Dat de wet op taalgebruik in 1921 tot stand kwam, maar pas in de jaren dertig gestemd kon worden, had als gevolg dat de Vlaamse beweging in de jaren twintig zeer ontevreden was.

Antwerpen werd in 1921 bestuurd door de socialisten en progressieve katholieken.

Frans Van Cauwelaert, de katholieke politicus, werd burgemeester (1921-1932).³⁵

Er werden in de loop der jaren wel meerdere coalities gevormd en meerdere opposities gevoerd. Enkele voorbeelden: In 1921 waren het de socialisten en christendemocraten.

1932, vrijzinnige coalitie met rechtse deputatie en in 1938 was er een tripartite met katholieken, socialisten en liberalen.³⁶

De gemeenteraadsliden kwamen uit vrije beroepen, waren zakenlui, fabrieksdirecteuren of hoge bestuursfunctionarissen.³⁷

De politieke mandatarissen van de katholieke zuil bestonden vooral uit middenstanders, vrije beroepen en directeuren van handel en nijverheid. De socialistische zuil haalde zijn vertegenwoordigers uit het arbeidersmilieu en in de liberale zuil waren vooral de vrije beroepen, directieleden van bedrijven of rijke zelfstandigen aanwezig.³⁸

In de jaren dertig, gekenmerkt door een grote crisis, nam het vertrouwen van de bevolking in de regering in toenemende mate af omdat de regering geen antwoord had op de heersende economische problemen zoals bijvoorbeeld werkloosheid, inflatie enzovoort.

Het politiek establishment werd geconfronteerd met een succesvolle oppositie van extremisme dat zowel uit linkse als rechtse politieke hoek kwam.

Twee bekende voorbeelden zijn het VNV, dat in 1936 de naam Vlaams Nationaal Blok aanneemt, en het Rex.³⁹

³⁴ H. Van Goethem, 'Het enfant terrible Camille Huysmans (1871-1968)', *Ons Erfdeel*, jaargang 43, januari-februari, n°1 (2000): 619-620.

geraadpleegd op 10 april 2023,

https://www.dbnl.org/tekst/_ons003200001_01/_ons003200001_01_0144.php.

³⁵ Steve Heylen, Bart De Nil, Bart D'Hondt, *Geschiedenis van de provincie Antwerpen, een politieke biografie* (Antwerpen: Provincie Antwerpen 2005), 100-101.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Dirk Martin, 'Het lokale politieke personeel 1918-1940': *Proeve van een comparatief onderzoek naar politiek-electorale en socio-demografische kenmerken van grootstedelijke (kandidaat-) gemeentemandatarissen te Gent en te Antwerpen* (onuitgegeven doctoraatsverdediging, universiteit Gent), Brussel: s.n. 1990.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Steve Heylen e.a., *Geschiedenis van de provincie Antwerpen, een politieke biografie*, 107.

In 1938 werd het *'fascisme-lievend grondwettelijk corporatief verband'* verkozen. Dat was al in de 19de eeuw ontstaan als reactie tegen de toenmalige opkomende moderne denkbeelden en technologieën, het industrieel liberalisme en collectief socialisme. De inspiratie van het *'fascisme-lievend grondwettelijk corporatief'* lag bij de middeleeuwse gilden.⁴⁰

3.2. Mens en maatschappij te Antwerpen in vogelvlucht.

De jaren twintig waren enerzijds de jaren vol voorspoedsentiment, waarbij ook effectief economische voorspoed te zien was in de vorm van bijvoorbeeld de verdere uitbreiding van de Antwerpse haven en de stabilisatie van de Belgische Frank. Antwerpen was een bruisende stad met Kongressen voor Moderne Kunst (1920 en 1922), winkels op de Meir, met danspaleizen en de organisatie van de Olympische Zomerspelen.⁴¹

De Vlaamse industrie, waaronder ook Antwerpen behoorde, was geen gevolg van puur Antwerps-Vlaams dynamisme, maar kwam vooral voort uit Brusselse holdings en banken. Ongeacht het feit dat Antwerpen in 1931 de eerste wolkenkrabber van Europa had, met name de *'Boerentoren'*, lagen de Brusselse zakenlui met naam en faam in de financiële wereld aan de basis van een succesvolle Antwerpse economie.⁴²

Echter, niet alles was rozengeur en maneschijn. Het trauma van de Eerste Wereldoorlog was bij de bevolking nog aanwezig. In de straten zag men de mindervaliden uit de Eerste Wereldoorlog met hun prothesen.⁴³

In de loop van de jaren twintig kwamen er Joodse migranten aan in Antwerpen.

Samen met de plaatselijk Antwerpse Joden ontstond er bijvoorbeeld binnen de kunstwereld het Jiddisch Antwerps Volkstheater, dat in 1925 het licht zag en actief was tot en met 1940.⁴⁴ Binnen de Joodse gemeenschap waren er ook verschillende politieke opvattingen, zoals het socialisme, zionisme, de Vlaamsgezindheid.⁴⁵

Het zionisme propageerde haar Joods nationalistisch gedachtegoed via het Antwerps Jiddisch Volkstheater. Antwerpen kende naast de traditionele Vlaamse pers ook de Joodse pers zoals het Jiddisch weekblad en de Joodse Gazet voor België.⁴⁶

Tijdens de crisisjaren van de jaren dertig ontstonden er spanningen tussen de Joodse kleding- en diamantsector, de leurders en de niet-Joodse handelaars binnen dezelfde bedrijfstak. Er ontstond burgerlijke polarisatie. De politiek polariseerde eveneens, zowel links als rechts wakkerden het anti-Joodse gevoel bij de Antwerpse burger nog meer aan.⁴⁷

⁴⁰ Dirk Martin, "Regimecrisis en lokaal bestuur in het interbellum", *Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1928*, 165, geraadpleegd op 27 maart 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/fr/system/files/article_pdf/007_Martin_chtp01.pdf.

⁴¹ Paul Louyet, *België in de Tweede Wereldoorlog deel 1. De verloren vrede* (Kapellen: Pelckmans, 1993), 30-31.

⁴² Gerard Emmanuel, *De schaduw van het Interbellum. België van euforie tot crisis 1918-1939*, (Tielt: Lannoo, 2017), 170.

⁴³ "Interbellum", Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, geraadpleegd op 27 maart 2023, www.klm-mra.be/sites/default/files/interbellumsecundair.pdf.

⁴⁴ Isabel Verdurme, *De Joodse zielsverhuizing: het Antwerps-joods theater tijdens het interbellum, Di jiddische Bühne, joods theater in Antwerpen tijdens het interbellum* (Leuven: KUL Faculteit Letteren, Bijzondere Collecties, Departement Geschiedenis, Nieuwste Tijd, 1999), 36.

⁴⁵ Isabel Verdurme, 'De joodse zielsverhuizing: het Antwerps-joods theater tijdens het interbellum', *Streven*, jaargang 67, januari 2000, geraadpleegd op 27 maart 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_str010200001_01/_str010200001_01_0110.php.

⁴⁶ Isabel Verdurme, *De Joodse zielsverhuizing: het Antwerps-joods theater tijdens het interbellum. Di jiddische Bühne, joods theater in Antwerpen tijdens het interbellum*, 125.

⁴⁷ Ronny Grobyn, Winston Spriet, *De massa in verleiding, de jaren dertig in België* (Wetteren: Ludion-ASLK, 1994), 297-298.

Deze tegengerichtheid ontsproot uit de bipolaire samenhang en wisselwerking van actie en reactie zoals de holistische benadering van Gotovitch, besproken op pagina 4, dit toelicht.

De Joodse migratie steeg in de loop van de jaren twintig tot begin jaren dertig en werd als bedreigend ervaren doordat de Joden ook in geconcentreerde wijken leefden.

De Kerk had in dit alles een dubbele moraal, enerzijds wees ze antisemitisme af omdat ze de christelijke leer en de christelijke naastenliefde in het vaandel droeg. Anderzijds was anti-judaïsme binnen het christendom een eeuwenlang gegeven.

Dr. O.J.R.A. Schwarz formuleert volgende zin in zijn artikel *'Jodenhaat-schuld van de christenen'* :*"Het christelijk-sociale antisemitisme van vroeger en ook in zijn huidige vorm, ontspruit aan een zeer verwaterde vorm van christendom, een soort 'Frohnleichnamskatholizismus', zijnde een Corpus Christi katholicisme.*⁴⁸

Dit zou de vijandigheid tegenover de Joodse gemeenschap enigszins kunnen verklaren.

In de jaren dertig groeiden in Antwerpen groeperingen die anti-Joods en racistisch of racistisch geïnspireerd waren en deze voegden zich bij het Vlaams Nationalisme, dat op zijn beurt naar fascisme evolueerde. Dit alles verklaart ook deels het succes van de Duitse Militärverwaltung tussen 1940-1944 te Antwerpen.⁴⁹

De Grote Depressie van de jaren dertig liet ook zijn sporen achter in de Vlaamse steden en dus ook in Antwerpen. Werkloosheid, gebrek aan sociale bescherming, de gewone burger die zijn hard verdiende spaarcenten in rook zag opgaan omdat banken failliet verklaard werden enz.,... Bijgevolg hadden de gedupeerden geen toekomstperspectieven meer waardoor niet alleen de politiek onder druk kwam te staan, maar ook de maatschappij zelf.⁵⁰ De link naar een complottheorie zoals op pagina 9 beschreven was snel gemaakt, net zoals de link naar de *Dolksteeklegende* dat niet alleen in Duitsland maar ook buiten de Duitse grenzen bij nationalist en conservatieven een eigen leven begon te leiden en waar tenslotte de Joodse gemeenschap het slachtoffer van werd.

De sociale spanningen zoals hierboven beschreven werkten aldus het antisemitisme gauw in de hand. Zodoende kwam er een kloof tussen de gemeenschappen met name tussen percepties van een gedeelte identiteit; de Joodse gemeenschap, geconcentreerd in wijken tegenover de verspreide Belgische-Vlaamse gemeenschap.

⁴⁸ O.J.R.A Schwarz, 'Jodenhaat-schuld van christenen?', *Streven*, Jaargang 19 (1965-1966): 534. geraadpleegd op 26 mei 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_str005196501_01/_str005196501_01_0067.php.

⁴⁹ Ronny Grobyn, Winston Spriet, *De massa in verleiding, de jaren dertig in België*, 297-298.

⁵⁰ Gerard Emmanuel, *De schaduw van het Interbellum. België van euforie tot crisis 1918-1939*, 186-187.

4. Antwerpen in oorlog (1940 - 1944).

4.1. Antwerps bestuur en de Bezetter.

De jaren dertig waren de aanzet naar hoe het Antwerps bestuur er onder de bezetter zou uitzien.

Het was tevens de periode waar twee generaties in elkaars vaarwater terechtkwamen en clashten. Aan de ene kant de oude generatie, die opgegroeid was onder de Oude Orde en aan de andere kant de nieuwe generatie, die aan de Belle Epoque slechts een symbolische waarde hechte qua liberalistisch gedachtegoed, want niet iedereen kon delen in de algemene welvaart, de ontplooiing van wetenschap en techniek en alles waarvoor de Belle Epoque theoretisch voor stond. Met andere woorden, het progressief- positief- liberaal gedachtegoed was niet voor iedereen in handbereik.⁵¹

Het trauma van de Eerste Wereldoorlog en het feit dat het optimisme en de economische groei van de Roaring Twenties, net zoals die van de Belle Epoques, alleen geconsumeerd konden worden door de gegoeden van de maatschappij, zorgde voor frustratie, ongenoegen en ontgoocheling bij Jan modaal.

In de jaren twintig en dertig ontpopten zich radicale groeperingen waarvan sommigen tenslotte partijen vormden, zoals bijvoorbeeld het REX.⁵²

Op 20 november 1938 werd er in Limburg een anti-semitische bijeenkomst gehouden, georganiseerd door de Limburgse Kristen Middenstand, in het Katholiek Volkshuis te Genk. Ze waren niet alleen, het NVN was ook aanwezig maar eveneens belangrijke ambtenaren van de Kamer van Ambacht en Neringen. Dat anti-Joods sentiment van de jaren dertig was er onder andere door sociale conflicten zoals de reeds aangehaalde concurrentiestrijd binnen bepaalde beroepssectoren, uitgeoefend door Joden en niet-Joden. De anti-Joodse bijeenkomst in Genk was alleszins niet uniek of eenmalig.⁵³

Antwerpen, met zijn geconcentreerde Joodse gemeenschap kende eveneens anti-Joodse sentimenten, ook al waren er enkele socialisten die het antisemitisme aanklaagden.

Maar onder de Antwerpse socialisten waren er ook die zich negatief over de Joden konden uitlaten, samen met de Kerk.

De Kerk als instituut met haar dubbele moraal was een godsgeschenk voor de verdrukker, die op 18 mei 1940 Antwerpen bezette nadat op 10 mei 1940 de Luftwaffe de eerste bombardementen in de stad uitvoerde.⁵⁴

Op het moment dat de Duitsers Antwerpen binnenvielen was Leo Delwaide burgervader, nadat de socialistische en anti-nazi burgemeester Camille Huysmans de benen nam naar Londen, waar hij ook de hele wereldoorlog verbleef. Velen namen het Camille Huysmans later kwalijk, omdat hij, volgens hen, in functie van burgervader, zijn burgers in de steek liet.⁵⁵ Leo Delwaide was nationaal socialistisch gezind en wou al voor de oorlog met het Vlaams Nationalistisch Verbond politiek in zee gaan.⁵⁶

⁵¹ Ronny Grobyn, Winston Spriet, *De massa in verleiding, de jaren dertig in België*, 94.

⁵² Ronny Grobyn, Winston Spriet, *De massa in verleiding, de jaren dertig in België*, 92.

⁵³ Ronny Grobyn, Winston Spriet, *De massa in verleiding, de jaren dertig in België*, 297-298.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40/44: lokaal bestuur en collaboratie in België* (Tielt: Lannoo, 2004), 524-525.

⁵⁶ Nico Wouters, "Delwaide Léo, België in oorlog, persoonlijkheden", Belgium WWII, Cegesoma, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/persoonlijkheden/delwaide-leo.html>.

Antwerpen kwam vanaf 1 juli 1940 onder het Duits militair bestuur, 'die Militärverwaltung', geleid door Duitsland, onder het toezien oog van generaal von Falkenhausen die een bestuurlijk bestuurder in Antwerpen neerzette, de 'Stadtkommissar' genaamd.⁵⁷

In 1942 kwam er een *Groot-Antwerpen*, een fusie van de randgemeenten Hoboken, Wilrijk, Deurne, Mortsel, Berchem, Borgerhout, Merksem en een stukje van Ekeren.⁵⁸

Waarnemend burgemeester van *Groot-Antwerpen* was tevens Delwaide, gesteund door andere Antwerpse politici en enkele Antwerpse havenbestuurders.⁵⁹

4.2. Antwerpenaren en de Bezetter.

4.2.1. Jan Modaal.

Veel Antwerpenaren kregen door de bezetting te maken met voedselschaarste.

Het bestuur voerde voor de Antwerpse bevolking de voedselrantsoenering in.

Met de bonnetjes aan de rantsoeneringskaart kon een beperkt aantal of gewicht aan voedsel gekocht worden. De rantsoeneringskaart heeft echter de voedselschaarste niet geheel kunnen oplossen.⁶⁰



Afb1.: Rantsoeneringskaart Antwerpen.

Getuigen uit de reportage van de stad Antwerpen, 'Het Dagelijks leven en overleven onder de bezetting.', vertellen dat niet elke Antwerpenaar op de rantsoeneringskaart aangewezen was omdat hij of zij een moestuin had. Antwerpse boeren hadden meer voedsel dan de stadsmensen. De prijzen op de zwarte markt waren astraal hoog waardoor de gemiddelde Antwerpenaar één week moest werken om bijvoorbeeld één pond boter te kunnen kopen.⁶¹

De bezetting had als gevolg dat mensen gingen collaboreren met de bezetter of er zich tegen gingen verzetten. Onder de collaborerenden bevonden zich onder andere de Antwerpse bruinhemden, die Duitse of Vlaamse marsliederen zongen.⁶²

⁵⁷ Gustaaf Asaer, Stefaan Grieten, Toon Grobet, Marie Juliette Marinus, Monique Morbé, Werner Pottier, Inge Schoups en Daniël Vanacker, *Het Groot Geschiedenisboek van Antwerpen*, (Antwerpen:stadsarchief Antwerpen-Waanders, 2010), 289-290.

⁵⁸ Gustaaf, Asaer e.a.. *Het Groot Geschiedenisboek van Antwerpen*, 290.

⁵⁹ "Antwerpen herdenkt: Het Antwerpse stadsbestuur en de Duitse bezetting, een verregaande samenwerking", stad Antwerpen, 2023, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/het-bestuur-van-de-stad>.

⁶⁰ Gustaaf, Asaer e.a.. *Het Grote Geschiedenisboek van Antwerpen*, 291.

⁶¹ "Het Dagelijks leven en overleven onder de bezetting, mondelinge herinnering", youtube channel, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=glEaC0G6xXQ>, en "Antwerpen herdenkt: Het dagelijks leven en overleven", stad Antwerpen, 2023, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/het-dagelijks-leven>.

⁶² Gustaaf, Asaer e.a.. *Het Groot geschiedenisboek van Antwerpen*, 291.

Staf de Clercq van het VNV kwam op 20 juli 1941 in een gevuld sportpaleis om onder meer de communisten te viseren en geleidelijk aan kwamen naast de communisten ook de Joden in het vizier van de Duitse overheid en zijn collaborateurs.⁶³

Antwerpen was de bakermat van onder andere de anti-Joodse organisatie *Volksverwerking*, die in het kielzog van de Vlaamse SS stond, onder leiding van onder andere advocaat René Lambrechts, die tevens meerdere samenkomsten met journalisten organiseerde.⁶⁴

Eén van de politieverordeningen was de '*Ordemaatregelen Joden en vreemdelingen*'.⁶⁵ Deze handelen over het feit dat Joden zich beperkt mochten ophouden in de Antwerpse agglomeratie en deze maatregelen sierten het straatbeeld.⁶⁶

Jan Modaal zal naar alle waarschijnlijkheid de acties van het stadsbestuur en stadspolitie tegen de Joden als omstander gezien of gehoord hebben, net zoals de opdracht van de Duitse Orde tot de Jodensterverdeling in Antwerpen, dat gewillig door de stadsdiensten werd uitgevoerd.

De Antwerpse politie hielp in 1942 ook met veel overgave mee aan de Jodenrazzia's.⁶⁷

Er werden tussen 28 augustus en 29 augustus 1942 door de Antwerpse politie eigenhandig meer Joden aangehouden dan dat de Duitse bezetter vroeg.

Ook de Joden met een gemengd huwelijk en die een vrijstelling hadden, werden gearresteerd. Men kan stellen dat het toenmalige Antwerpse politiekorps zeer ijverig was.⁶⁸

Lieven Saerens stelt dat het stadsbestuur verschoof van de passieve uitvoering naar passieve collaboratie. Noch lokale politici, noch Jan Modaal verzette zich '*en bloc*'.

Er was volgens Saerens gewoonweg desinteresse.⁶⁹

De vraag rijst of er effectief geconcludeerd kan worden dat de meerderheid van de modale Antwerpenaren gewild, maar niet noodgedwongen, hun hoofd in het zand gestoken hebben? Misschien was dat wel zo, maar er waren ook Antwerpenaren die verzet geboden hebben tegen de bezetter door middel van het schrift. Met name '*De sluikpers*'.

Echter moet ook hier de vraag gesteld worden of de sluikpers geheel of deels weggekeken heeft van de acties tegen de Joden.

Dit beoogt nader onderzoek in de volgende hoofdstukken.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Dirk Martin en Lieven Saerens, *Steden in oorlog. Antwerpen 1940-1945* (Antwerpen: Manteau, 2018), 100-106.

⁶⁵ Antwerpen, Het Rijksarchief in België. Provincie Antwerpen. *Ordemaatregelen joden- vreemdelingen, 1940-1944*. Provinciale instellingen (N), inventarisnummer: 765, BE-A0511 / PAA981.

⁶⁶ Gustaaf, Asaer e.a.. *Het Groot geschiedenisboek van Antwerpen*, 293.

⁶⁷ Lieven Saerens, Herman Van Goethem en Paul Verbraken, *Collaboratie in Vlaanderen, vergeten en vergeven?* (Antwerpen: Manteau, 2002), 104-108.

⁶⁸ Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters met samenwerking van Lieven Saerens, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning* onder redactie van Rudi van Doorslaer (Antwerpen: Manteau, 2007), 568-581.

⁶⁹ Lieven Saerens, *Antwerpen, de stad der vergetelheid, onder redactie van Eric Corijn* (Antwerpen: Manteau, 2002), 104.

5. De verzetskrant en de jodenvervolging, een analyse en vergelijkende analyse (1940-1944).

5.1. Wanneer beslist iemand om zich te verzetten?

Lagrou Pieter zegt: “ Er is een ‘*wait and see - attitude*’ en als de bezetter radicaliseert, doet het verzet dat ook.” De verzetter, zo Lagrou, zet zijn leven op het spel omdat hij ten eerste, niets meer te verliezen heeft en/of ten tweede, hij uit politieke of traditionele overtuiging radicale acties onderneemt en de gevolgen ervan erbij neemt.⁷⁰

Kijken we in het algemeen naar het Belgisch verzet dan stellen we vast dat er een grote stereotypering boven het verzet hangt, namelijk het hardnekkige beeld dat Vlaanderen collaboreerde en dat Wallonië zich verzette. Mede daardoor ontstaat er het dualisme “goed versus kwaad”. De stereotypering van het verzet, zijnde onnodig mensenlevens in gevaar brengen is ook vrij opvallend in het geheugen van sommige critici gegrift.⁷¹

In eerste instantie was het Belgisch verzet gebaseerd op Belgisch patriottisme en antifascisme tegen de Duitse bezetter. De germanofobie was een gevolg van de Eerste Wereldoorlog en werd intenser naarmate de bezetter de verplichte tewerkstelling in Duitsland, in het jaar 1942 invoerde, waarbij werkweigeraars niet bepaald met zacht fluwelen handschoenen werden aangepakt.⁷²

De benadering van Lagrou Peter, de ‘*wait and see attitude*’ is hier van toepassing en zal naarmate de bezetting vordert ook van toepassing zijn. De clandestiene strijd zal intenser gestreden worden naargelang de intensiteit van actie en reactie van de bezetter. (Ook dit is weer een voorbeeld van de holistische benadering van José Gotovitch, besproken op pagina 4 van deze paper.)

Het maatschappelijk netwerk dat tijdens het interbellum al streed tegen het fascisme, trok heel wat politiek links gezinden aan.⁷³

Hiermee is punt 2 van de vaststelling van Lagrou, bovenaan vermeld, een realiteit.

In vele academische publicaties en archieven wordt het verzet in drie methoden ingedeeld:

1. Het passief verzet. 2. Het actief, niet-gewelddadig verzet. 3. Het gewelddadig verzet.⁷⁴

Pieter Lagrou's beschrijving, boven vermeld, bevestigt deze drie methodenindeling.

Hierdoor kan de sluikpers of verzetspers gecatalogiseerd worden binnen de methode “actief niet-gewelddadig” verzet.

⁷⁰ Pieter Lagrou, “Belgium” in Bob Moore (dir.) *In Resistance in Western Europe* (Oxford: Berg, 2000), 33. geraadpleegd op 28 maart 2023,

https://www.academia.edu/30000499/Belgium_in_Bob_Moore_dir_Resistance_in_Western_Europe_Berg_Oxford_2000_pp_27_63.

⁷¹ Fabrice Maerten, *Was opa een held?* Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII, (Tielt:Lannoo, 2020), 21-22.

⁷² Fabrice Maerten, *Was opa een held?*, 41-42.

⁷³ Fabrice Maerten, *Was opa een held?*, 42.

⁷⁴ “Meer informatie over het verzet”, Het nationaal archief Nederland 1940-1945, geraadpleegd op 14 april 2023, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/tweede-wereldoorlog-verzet-in-nederland>.

5.2. De clandestiene pers, met name de verzetskrant, de sluiipers.

De clandestiene pers ontstond in Wallonië. Verschillende verzetskranten in Vlaanderen waren eerst in het Frans. De dichtstbevolkte provincies waren het meest geïndustrialiseerd, met de meeste sluiipers. In Antwerpen was er 75% clandestiene pers.⁷⁵

In het begin bestond de sluiipers uit papierbandjes met slagwoorden tegen de bezetter. Deze werden op de muur geplakt of aan de mensen gegeven. De briefjes waren soms ook zelfklevend en gekleurd zodat ze op muren en ruiten geplakt konden worden en in het oog sprongen. De eerste pamfletten waren met de typemachine geschreven en de lezer werd gevraagd het pamflet over te schrijven en uit te delen.⁷⁶

De eerste verzetskrant zag het licht in de zomer van 1940.⁷⁷

Deze bestond uit oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog, die hun clandestiene ervaring gebruikten bij het opzetten van het eerste krantje *Vrijheid*.⁷⁸

De verzetspers was een clandestiene strijd maar stimuleerde ook dialoog en reflectie en vormde zo een ontmoetingsforum van gelijkgezinden.⁷⁹

Toch mag niet onderschat worden hoe gevaarlijk het drukken, het schrijven en het verspreiden van verzetsbladen was. De kans dat leden en hun naasten ontdekt en opgepakt werden was enorm groot en de daaropvolgende gevolgen waren niet te overzien.

De gemiddelde levensduur van een sluiikblad bedroeg één jaar, en drie op de vier sluiikbladen werden in het Frans geschreven.⁸⁰

Een voorbeeld van een tweetalig verzetsblad is *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, een pionier van de verzetskrant uit de Tweede Wereldoorlog.

⁷⁵ José, Gotovitch, "Beeld van de klandestiene pers in 1940", in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, n°2, 1972, 228.

⁷⁶ Gert De Prins, 'Behoudt den moed, behoudt de hoop', in *Sluiipers in Antwerpen*, Tegendruk, *Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, (Gent: Amsab-ISG, 2004), 103-104.
geraadpleegd op 14 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/sites/warpress.cegesoma.be/files/Tegendruk.pdf>.

⁷⁷ Mark Van Den Wijngaert M. e.a., België tijdens de Tweede Wereldoorlog (Antwerpen: Standaard, 2004), 209.

⁷⁸ Gert De Prins, 'Behoudt den moed, behoudt de hoop', in *Sluiipers in Antwerpen*, Tegendruk, *Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 105.
geraadpleegd op 14 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/sites/warpress.cegesoma.be/files/Tegendruk.pdf>.

⁷⁹ Fabrice Maerten, *Is opa een held?*, 52-54.

⁸⁰ Fabrice Maerten, *Is opa een held?*, 54.

5.2.1. Steeds Vereenigd-Unis Toujours

'*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' was één van de eerste verzetskranten in Antwerpen.

De eigenaars, Charles en Victor Crutzen, kwamen oorspronkelijk uit Luik, maar woonden al geruime tijd in Antwerpen. Zij verloren tijdens het bombardement van de stad op 10 mei 1940 veertien familieleden.⁸¹

Door deze persoonlijke tragedie namen ze de beslissing doelgericht te handelen tegen de Duitsers en verspreidden in mei 1940 zelfgemaakte verzetsvluchtschriften.

De drukkerij van Victor Crutzen drukte in de maand mei vijfhonderd pamfletten, waarvan het meeste verspreid werd in de omgeving van de Seefhoek en in de Pothoekstraat, het adres van Charles Crutzen. De eerste stap van activisme was voor de Crutzen broers een feit.⁸²

De verzetskrant wilde een zo breed mogelijk publiek bereiken, hoe meer mensen bereikt konden worden, des te beter.⁸³

Maar hoe stond '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' tegenover de Jodenvervolging?

De krant vermeldde in de zogenaamde *zwarte lijsten* de namen, adressen, beroepen en het privéleven van Antwerpenaren die met de bezetter samenspannen onder welke vorm dan ook. Het woord *Jodenvervolging* is in deze lijst afwezig.

Weliswaar bevindt zich in deze tweetalige lijst van de uitgave van 1941, de naam Timmermans J., advocaat, Jood, Lange Lozanastraat 119 Antwerpen.⁸⁴

Timmermans is echter geen Joodse naam en er kon niets teruggevonden worden zijnde dat Jan Timmermans Joodse voorouders had, noch in zijn genealogie, noch via de archieven van de Dossinkazerne te Mechelen.

Wat we hier zouden uit kunnen opmaken is dat de verzetskrant Timmermans zwart wou maken bij de bezetter, dit, omdat hij een VNV'er was en tegen alles waarvoor het verzet stond. Er werd dus gebruikgemaakt van het antisemitisme van de bezetter om iemand zoals Timmermans als semiet, zijnde Jood, aan te duiden zodat deze in het vizier van de Duitser zou komen te staan. De verzetsleden waren er zich waarschijnlijk heel goed van bewust dat de Antwerpse Joden discriminatie ondergingen en gaven de VNV'er de Joodse identiteit om hem te kunnen elimineren. De Joodse identiteit leek in deze sociale perceptie niet te behoren tot een gelijkberechtigde medemens, maar tot een verhandelend goed.

Indien deze redenering zich staande houdt dan schoot de verzetskrant zich enerzijds in eigen voet, zijnde als strijder ter verdediging van normen, waarden en burgerschap. Anderzijds getuigde '*Steeds Vereenigd-Unis toujours*', dat zijn oorsprong uit een liberaal milieu haalde, van passief antisemitisme, door de Joodse identiteit als doel der middelen te gebruiken. Het liberaal gedachtegoed, '*humanisme*', dat onder andere staat voor waardering en kracht van diversiteit en rechtvaardigheid, werd aldus met de voeten getreden.

⁸¹ Manon Mortier. " Steeds Vereenigd - Toujours unis, De broers Crutzen", Thema verzet, België in oorlog-Belgium WII, geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/steeds-vereenigd-unis-toujours.htm>.

⁸² Manon Mortier, 'Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers 1940-1944, 54 en Fabrice Maerten e.a., ' De sluikpers in bezet België' in Tegendruk, 110 en "Stadsplan Antwerpen, ' De Seefhoek en Pothoekstraat' ", Google map, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.google.com/maps/place/Seefhoek,+2060+Antwerpen>.

⁸³ Manon, Mortier, ' Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolging in de Belgische verzetspers 1940-1944, 54.

⁸⁴ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. Steeds Vereenigd - Unis Toujours, 1941, nr 4, p.2: *Voor een Vrij België-pour une Belgique Libre, Zwarte lijst, schandpaal der Verraders, verdacht*, Timmermans S.J., sluikartikel, 01-01-1941 t/m 31-12-1941. Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/JnvV5LYd7GuQc65pnizE>.

Samenzweerders met de bezetter benoemde ‘*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*’ in zijn strijd tegen de Militärverwaltungspolitik dat het Belgische volk onderdrukte, "diabolique".

Maar wat is *Belg* zijn?

De verzetskrant maakte dat duidelijk in haar analyse over Léon Degrelle.

In het jaar 1941 bracht de krant verschillende uitgaven uit. Uitgave 3 (nr.3) praat over Léon Degrelle, die de “mottige Jood Moskovsky” wordt genoemd.⁸⁵ Het woord ‘*mottig*’ heeft een heel negatieve connotatie. In het Vlaams woordenboek wordt het woord geconnoteerd met ‘*lelijk, onwel, misselijk en ziek*’.⁸⁶ De Jood werd gedegenereerd.

De verzetskrant had blijkbaar geen hoge hoed op met Joden. De sociale perceptie van Joden was zeer negatief, zomede was men een product des tijds en heeft de vooroorlogse maatschappelijke en politieke perceptie over de Joden blijkbaar ook zijn stempel op ‘*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*’ nagelaten.

De negatieve connotatie tegenover Joden is al eeuwen oud maar de jaren dertig hebben dit op politiek en sociaal vlak verder naar de brede lagen van de bevolking uitgedragen, waaronder ook de latere verzetsleden. Terugkoppelend naar bovenstaand citaat “de mottige Jood Moskovsky”, stellen we vast dat Moskovsky een Poolse Joodse naam is, maar de hier aangehaalde Moskovsky had niets te maken met de nazaten van de 19de-eeuwse Duits-Poolse pianist, componist, Moritz Moszkowski.

De negatieve perceptie van de krant jegens Joden kwam tot uiting doordat ze Degrelle zijn zogezegde link naar de Joodse identiteit wilden blootleggen en wilden aantonen dat Joden geen Belgen waren. Dit is wederom een uitkomst in het verlengstuk van het interbellum, waarbij veel Joodse vluchtelingen naar België kwamen en het Jood zijn, ook in religieuze perceptie, niet toebehoorde aan de Belgische entiteit.

Degrelle was met zijn zogenaamde Joods-Franse afkomst geen Belg. Wie geen Belg is, heeft geen recht van spreken, noch in naam van de Belgen, noch in naam van de Joden.⁸⁷

Er is geen enkel bewijs gevonden dat wat ‘*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*’ over Degrelle beweerde, juist is. Net zoals bij Timmermans was dit ook bewuste zwartmakerij bij de bezetter. Door dit te doen werd er gehoopt dat de bezetter zou reageren ten nadele van de desbetreffende. Het verzetsblad maakte ook hier gebruik van het anti-Joods sentiment, dat het blijkbaar zelf ook had.

Er kan gesteld worden dat het antisemitisme zonder meer in de verzetskrant aanwezig was. In de vierde uitgave (nr.4) doet de krant een aanklacht tegen het feit dat de Nieuwe Orde, met name het Rex, het VNV en de SS, het Jodenkwartier op een zeer brute manier binnendrong. Kwartier is een leenwoord uit het Frans “quartier” (wijk).⁸⁸

⁸⁵ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr 3, p.2: *Voor een Vrij België- pour une Belgique Libre*, REX, sluikartikel, april 1941.

Geraadpleegd op 30 maart 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44396/download/CgFndjVpQPTqFabwCkxM>.

⁸⁶ Het Vlaams Woordenboek, geraadpleegd op 10 april 2023,

<https://www.vlaamswaardenboek.be/definities/term/mottig>.

⁸⁷ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr 3, p.2: *Voor een Vrij België- pour une Belgique Libre*, REX, sluikartikel, april 1941.

Geraadpleegd op 30 maart 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44396/download/CgFndjVpQPTqFabwCkxM>.

Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr 3, p.5-6: *Voor een Vrij België- pour une Belgique Libre, Les origines juives de Léon Degrelle, sluikartikel, april 1941*.

Geraadpleegd op 30 maart 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44396/download/CgFndjVpQPTqFabwCkxM>.

⁸⁸ Het Vrije Woordenboek, online, geraadpleegd op 30 maart 2023,

<https://nl.wiktionary.org/wiki/kwartier>

De sluikkrant klaagde aan dat synagogen en huizen in brand werden gestoken maar zegt tegelijkertijd letterlijk:

*" Beste lezers, denkt nu niet, dat wij Belgen voor Joden zijn. Neen, verre van daar. Maar toch 'n Jood is ook een mens...' Daarnaast vraagt de krant zich luidop af of na de Joden, de Belgen aan de beurt zijn."*⁸⁹

Het 'wij-zij' verhaal is hier duidelijk aan de orde. Nogmaals, een Jood is geen Belg. Hij is anders, hij behoort niet tot de Belgische identiteit en niet tot de etnisch-religieuze Belgische gemeenschap. 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' ziet de Jood als een mens maar blijkbaar toch niet als zijn gelijke, waarvoor het actief zou opkomen bij elke vorm van benadeling ook. Als omstander veroordeelde het verzetsblad wel, maar weliswaar niet uitermate scherp, zoals een activist in eer en geweten zou ageren.

Het blad was eerder bezorgd of de niet-Joodse gewone burger, met Belgische identiteit, het volgende slachtoffer zou kunnen worden van de bestuurlijke tirannie, dan dat de liberale waarde 'humaniteit' een beslissende factor zou zijn voor actie ter bescherming en verdediging van de medemens.

De zevende uitgave van het jaar 1941 (nr.7) bevat geen data, maar er werd informatief meegedeeld dat de ontuchthuizen geen Joden meer mochten ontvangen omdat deze met onmiddellijke ingang door Duitsers zouden worden bezocht.⁹⁰

De verzetskrant klaagde verder niets aan, geen stem dat zich verhief tegen deze vorm van maatschappelijke uitsluiting.

Volgens het toenmalig art. 380 bis 2° van het Belgisch Strafwetboek, zijn ontuchthuizen plaatsen waar ontucht, liederlijke en onzedelijke handelingen met of zonder prostitutie plaatsvinden.⁹¹ Het genot en de deugden konden dus door bepaalde bevolkingsgroepen niet meer geconsumeerd worden, terwijl anderen hun gang konden gaan.

Maar hoe moet deze informatie eigenlijk geïnterpreteerd worden?

Was het sarcasme tegen de Duitsers of was de krant het deels eens met de Duitsers maar voelde onrechtvaardigheid tegenover de etnische Belgen als het citeert:

*"De anti-Joodsche actie werd begonnen door de ontuchthuizen te Antwerpen te verplichten een plakkaat voor te hangen met: "Joden niet gewenscht,, en zeggen dat men beweert : de Duitschers zijn slecht voor de joden. Nu worden deze huizen nog enkel door Duitschers bezocht."*⁹²

Het antwoord zal in de perceptie van de lezer liggen, hoe de lezer dit waarneemt en vertaalt. Indien het sarcasme zou zijn dan ligt de nadruk eerder bij *"..en zeggen dat men beweert : de Duitschers zijn slecht voor de joden"*.

⁸⁹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. Steeds Vereenigd-Unis toujours, 1941, nr 4, p.8 : *Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, Een staaltje van de nieuwe Orde*, sluikartikel, 1/1-31/12/41.

Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/p35z7QuntmqeoShcyFGY>

⁹⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. Steeds Vereenigd-Unis toujours, 1941, nr 7, p.4 : *Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, En zeggen...*, sluikartikel, 1/1-31/12/41.

Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44404/download/GLCdWonyvHQ6is7UHZAx>.

⁹¹ Belgisch Strafwetboek, Bederf van de jeugd en prostitutie, Art 380 bis., Opgeheven art. 117, 15° Wet maart 2022 (BS 30 maart 2022), met ingang van 1 juni 2022 (art.118).

⁹² Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. Steeds Vereenigd-Unis toujours, 1941, nr 7, p.4 : *Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, En zeggen...*, sluikartikel, 1/1-31/12/41.

Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44404/download/GLCdWonyvHQ6is7UHZAx>.

Was het deels eensgezindheid met de Duitsers en het gevoel van onrechtvaardige behandeling jegens de Joden, dan ligt de nadruk vooral op “..en zeggen dat men beweert : de Duitschers zijn slecht voor de joden. Nu worden deze huizen nog enkel door Duitschers bezocht.”

Misschien kan ook volgende redenering toegepast worden, namelijk dat ontuchthuizen alleen door afvalligen zoals Joden en Duitsers worden bezocht en niet door de Vlaming, want die is trouw aan zichzelf en heeft eer en geweten.

Deze redenering zou de reden kunnen zijn waarom het blad de Belgische burger niet vermeldde en nadruk legde op Joden en Duitsers. Het is zeer moeilijk dit met zekerheid te achterhalen en dus blijft het bij een eventualiteit, geen zekerheid.

Hoe het ook moge geweest zijn, de polarisatie in ‘*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*’ is zonder meer aanwezig. Het ‘wij-zij’ gevoel, ‘wij’ Belgen en ‘zij’ Joden werd duidelijk onderstreept.

Gezien de context van de Joodse immigratie in de jaren twintig en begin dertig en de daaropvolgende depressie met de uitlopers naar begin jaren veertig, stellen we vast dat de polarisatie die toen in gang gezet werd, verankerd was bij niet-Joodse Antwerpenaren. ‘*Steeds Vereenigd-Toujours Unis*’ was daardoor ook in sociaal conflict met de Joodse gemeenschap, hoewel het uit een liberale ideologie ontsproten was.

Verzetskranten behoeften niet per se activisten in dienst te hebben gehad die dezelfde culturele of religieuze ideologie aanhingen. Voorbeeld: Een liberaal kan anti-religieus zijn, ondanks het tolerantieprincipe binnen het liberaal gedachtegoed. Mensen kunnen individueel afwijken van groepsideologieën. Idem dito voor iemand uit de katholieke zuil bijvoorbeeld; die kan een anti tolerante houding hebben op alles wat niet katholiek is en toch de mening toegedaan zijn dat naastenliefde een deugd is. Mensen spreken zich veelal tegen in wat ze denken en doen. Wat alle verzetskranten weliswaar met elkaar gemeen hadden was het verzet tegen de bezetter, voor de vrijheid van het Belgische volk.

‘*Steeds Vereenigd-Toujours Unis*’ aanzag de Joodse gemeenschap niet als Belgen aan.

Eenzijds was er een zekere menselijkheid aanwezig, door te pleiten voor een menselijke manier om zich van anderen te ontdoen. Ik refereer naar de nachtelijke inbreuk bij de Joodse burgers in de Antwerpse Jodenwijk, waarover in uitgave vier van het jaar 1941 bericht werd (zie vorige pagina’s 21-22). Anderzijds was de veroordeling van deze nachtelijke actie vrij mild. Toch besepte deze sluikkrant heel goed wat de Nieuwe Orde betekende voor de burger en hoe de toekomst onder de Nieuwe Orde zou kunnen uitzien, met name een totalitair schrikbewind.

Was dit besef ook herkenbaar bij andere verzetskranten en hoe stonden zij tegenover Joden en Jodenvervolging?

‘*La Libre Belgique*’, een katholieke landskrant als het ware, wordt in deze context belicht omdat deze krant ook een verzetsgeschiedenis vanuit de Eerste Wereldoorlog heeft.

5.2.2. La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de Province. (Antwerpen)

'La Libre Belgique' (heden nog steeds actief) was een katholieke, rechtse krant, met verzetservaring uit de Eerste Wereldoorlog, die tijdens de bezetting vanaf 1940 als clandestiene krant zijn weerstand voortzette. Dankzij de Witte Brigade werden de gedrukte exemplaren verdeeld.⁹³

Deze verzetsbeweging werd opgericht op 23 juli 1940 en Marcel Louette, een liberaal en leraar, werd de voorzitter.⁹⁴ Het is Marcel Louette die samenwerkte met 'La Libre Belgique'. Ondanks de liberale wortels van de Witte Brigade, vertegenwoordigde deze als uitgever al gauw alle strekkingen, dus ook 'La Libre Belgique'.⁹⁵

'La Libre Belgique' had ook een Antwerpse uitgave, al was deze beperkt in vergelijking met Brussel, waar de hoofdzetel was.

De Antwerpse uitgave werd vooral gekenmerkt door 'La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de province (Antwerpen)'.⁹⁶

In verloop van de paper wordt deze kortweg 'La Libre Belgique' genoemd.

Leggen we het sluikblad 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' naast 'La Libre Belgique' met betrekking tot de Jodenvervolging, dan stellen we vast dat tijdens het bestaan van de editie (1940-1941) niet expliciet gerept werd over het pogrom.

In de uitgave van één november 1940 praatte men over de Nieuwe Orde en hoe het bestuur aangevoeld werd.

Citaat: 'L'ordre nazi ? Il est indéniable. Mais c'est l'ordre des hôpitaux, l'ordre des prisons, et l'ordre des cimetières'.⁹⁷

Hierbij klaagt 'La Libre Belgique' de Duitse Orde aan, zijnde dat ze vernietigend waren voor de gewone burger, er geen vrijheid meer was, noch fysieke vrijheid, noch meningsvrijheid.

Dit alles werd gelijkgesteld met 'ordre de prisons'. Er waren dankzij de Orde tevens gewonden en doden. (Dit is eveneens een link met de bombardementen in Antwerpen van mei 1940, met verwijzing naar *hôpitaux, cimetières*).⁹⁸

Doorheen het jaar 1941 was er kritiek op de Duitse Orde, op het Belgisch beleid, op Hitler zelf. In het jaar 1941, de uitgave van januari/februari, werd het onderwerp "regeneratie van het ras" aangesneden. Hierbij had het blad een duidelijke stellingname, namelijk dat het idioot was te spreken over een 'zuiver ras', gepropageerd in de nationaal-socialistische propagandapolitiek.⁹⁹

'La Libre Belgique' stelde dat anno 1941 er nu eenmaal menghuwelijken waren en zodoende vroeg zich het blad luidop af wat nu een echte Vlaming of Waal is?

Deze vraag bleef en blijft onbeantwoord.

⁹³ H Mertens, *Steeds Vereenigd door dik en dun. Een sluikblad uit het Antwerpse tijdens de tweede wereldoorlog 1940-1944*, (Antwerpen: UA, OLV), 2006, 48.

⁹⁴ "Leve de Witte Brigade, archieven van de gewapende verzetsgroep Witte Brigade (Fidelio)", Cegesoma, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/achieveen-van-de-witte-brigade>.

⁹⁵ Dirk Martin en Lieven Saerens, *Steden in oorlog. Antwerpen 1940-1945*, 117-120.

⁹⁶ *La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de province* wordt verder *La Libre Belgique* genoemd.

⁹⁷ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique. Nouvelle série de guerre*, 1940, 1 année, nr. 4, p.1-2: *L'ordre Nazi*, sluikartikel, november 1940.

Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42485/download/Qga55Y7smVX7qVgkuHXk>.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique. Nouvelle série de guerre, Edition de province*, 1941, N° spécial, p.4: *L'orde nouveau en Belgique*, sluikartikel, Février-Mars 1941.

Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42487/download/Wm5UsP3SNyWHvFRUNyGz>.

'*La Libre Belgique*' stelde zich ook luidop de vraag wat een Arisch ras eigenlijk moet voorstellen? Mensen trouwen nu eenmaal onder elkaar en menghuwelijken zijn nu eenmaal aan de orde. Het woord "Jood" blijkt sarcastisch gebruikt te zijn, "*..pour faire plaisir au boche, une juive.*"¹⁰⁰ Dit moest kracht bijzetten, bij het benadrukken dat we allemaal wel van ergens komen.

'*Boche*' is weliswaar een scheldwoord voor Duitse soldaten.¹⁰¹

De vraag is echter of de zin "*pour faire plaisir au boche, une juive*" in het kader van de anti-Arische rassenthesi opgevat zou kunnen worden als stigmatiserend?

Gezien het feit dat er geschreven werd de Duitse soldaat te plezieren met het woord Jood, terwijl dit woord in se, "het" voorbeeld van anti-Arisch zijn is, kan meerduidig geïnterpreteerd worden.

Eenzijds was er geen enkel verweer, opmerking of aanklacht tegenover Jodenpesterijen en dergelijke. Anderzijds concentreerde '*La Libre Belgique*' zich vooral op "de Belgen", zijnde "Vlamingen" en "Walen". Idem dito bij '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*'.

Het 'ons/wij' gevoel, ondanks het feit dat men ook nationaliteiten zoals Engels en Spaans erbij haalde, was bij '*La Libre Belgique*' aan de oppervlakte aanwezig.

Vanuit dit perspectief zou vermoed kunnen worden dat zowel '*La Libre Belgique*' als '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' een 'wij-zij' houding aannamen ten aanzien van de Joden die ze beschouwden als niet deelsluitmakend van de Belgische identiteit, met name het '*Belgische Volk*', dat zich op zijn beurt differentieerde van de Duitsers.

Joden zijn mensen met een joodse geloofsbelijdenis en/of Joodse identiteit.

De joodse geloofsovertuiging kan echter op het even welke nationaliteit betrekking hebben en kan ook aangenomen worden (bekering) door zich van het oorspronkelijke geloof te ontdoen. Dat heden de Joden, ongeacht dat een lange generatie woonachtig is in een bepaald land, nog steeds als een apart volk aanschouwt wordt, heeft zijn wortels in het religieus en politiek verleden. Dit is echter een apart debat.

Wat deze verzetskranten ons meedelen is dat de Joden desondanks alles, gezien werden als een aparte groep mensen, bekeerd of niet, generaties lang in een land of niet.

Zij waren en blijven "de anderen en de anders zijnden".

Waarom zegt het blad bijvoorbeeld niet "*pour faire plaisir au boche, une espagnol*" ?

Het "union c'est la force" tegen de verrader en de bezetter was een continuïteit in alle Antwerpse uitgaven van '*La Libre Belgique*', dit, onder de noemer van het 'wij' gevoel, zijnde "Vlaming" en "Waal", waarbij anderen, zoals bijvoorbeeld de Joodse gemeenschap, blijkbaar geen deel van uitmaakten. Volgens Pieter Van Loo schreef '*La Libre Belgique*' altijd al met twee maten en twee gewichten als het om het thema Joden ging. Enerzijds beaamde '*La Libre Belgique*' dat de samenleving moest beschermd worden tegen de dominantie van Joden binnen de economisch maatschappelijke structuren, anderzijds was ze gekant tegen een maatschappelijke uitsluiting van de Joodse gemeenschap. De krant speelde weliswaar steeds in op anti-Joodse gevoelens.¹⁰²

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Larousse, online, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/boche/997>

¹⁰² Pieter Van Loo, "Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers? Le Peuple, La Libre Belgique en Le Soir in 1938-1940", Universiteit Antwerpen, 2010, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.scripriebank.be/scriptie/2010/antisemitisme-de-belgische-franstalige-pers-le-peuple-la-libre-belgique-en-le-soir>.

Dit alles zou enerzijds een gedeeltelijke verklaring kunnen zijn waarom de verzetsleden zelf doordrongen waren van bepaalde ideologieën, die hun oorsprong kenden na de Eerste Wereldoorlog, jegens de Joodse gemeenschap.

Anderzijds moet de bedenking gemaakt worden of dit handelen uit eigen wil was of gestuurd door mens-en maatschappij, met als doel een groter publiek te bereiken? Zo ja, dan was de verzetspers effectief een omstander en geen activist inzake de Jodenvervolging.

Bij *'Steeds Vereenigd-Unis Toujours'* werd niet ingespeeld op anti-Joodse gevoelens, ze waren aanwezig, maar de Jood werd ondanks alles nog als "mens" beschouwd.

Het blad verwachtte een "menselijk handelen" tegenover de Joden, wat dit als zodanig moge inhouden met een citaat als deze: "*Weg met de joden is hun kreet, maar wanneer men nu even logisch denkt, waar kunnen de joden naartoe? Indien zij de joden weg willen en de Duitschers willen het ook, kan dit op veel eenvoudiger en menselijker manier geschieden. Maar daar is de nieuwe orde niet mee gediend, al wat menselijk is, is van den ouden stempel.*"¹⁰³ Dit citaat is in se een mes dat langs twee kanten snijdt.

Langs de ene kant had het verzetsblad blijkbaar geen probleem dat de Orde zich van Joden zou ontdoen, maar langs de andere kant had het een probleem met "hoe" de Orde zich van de Joden ontdoed. Bijkomend verwijst de zin "*al wat menselijk is, is van den ouden stempel*" naar de Eerste Wereldoorlog, die bij velen nog niet vergeten was.

Maar ondanks die grote woorden bezondigde het blad zichzelf aan het feit zelf niet menselijk te zijn door oogluikend toe te laten dat een groep mensen verjaagd of geëlimineerd werd.

Dit oogluikend toestaan was een klap in het gezicht van de kern van het liberaal gedachtegoed.

Het katholieke karakter van *'La Libre Belgique'*, zo ook de clandestiene vorm, vloekte eveneens met de basisprincipes van het katholieke christendom doordat het de anti-Joodse gevoelens nooit geheel van zich afgeschud heeft. Hierdoor is dat *'wij-zij'* gevoel ook deels te verklaren, zowel vanuit de liberale zuil, *'Steeds Vereenigd-Unis Toujours'* als vanuit de katholieke zuil, waartoe *'La Libre Belgique'* behoorde.

Volgens Pieter van Loo is het moeilijk te achterhalen hoe de houding van *'La Libre Belgique'* ten opzichte van de Joden echt in elkaar zat omdat er nog te weinig onderzoek is naar gedaan maar, Van Loo stelt dat *'La Libre Belgique'* aan passief antisemitisme deed.¹⁰⁴

In het zog van deze stelling kan *'La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de province (Antwerpen) mee* opgenomen worden in Loo's theorie. Idem dito voor *'Steeds Vereenigd- Unis Toujours'*, dit, met betrekking tot de onderzochte krantenuitgaven inzake Jodenvervolging.

¹⁰³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr 4, p.8 : *Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, Een staaltje van de nieuwe Orde*, sluikartikel, 1/1-31/12/41.

Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/p35z7QuntmqeoShcyFGY>

¹⁰⁴ Ibidem.

5.2.3. Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de bezetter, te Antwerpen.

'*La Libre Belgique*' maakt het de naoorlogse onderzoeker moeilijk om te achterhalen hoe de houding ten opzichte van de Joodse gemeenschap effectief was, bij het '*Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de bezetter, te Antwerpen*', is het kristalhelder.

Deze verzetskrant werd geboren uit de hand van Antwerpse Joden, vader en zoon Mandel. Het blad werd gepubliceerd door '*Vrank en Vrij*', een onafhankelijke patriottische verzetsgroep.¹⁰⁵

Henri, (Henroch) Mandel, geboren in 1896 was een Pool uit een welgesteld gezin die zijn weg naar België vond, zich in Antwerpen vestigde en een gezin stichtte. Henri Mandel was eerst, net zoals zijn oom, die ook in Antwerpen woonde, een diamantair maar schakelde door de economische crisis in de jaren dertig over naar het beroep van verzekeraar.¹⁰⁶

Mandel was sinds 1940 actief in het verzet en richtte in Antwerpen het clandestiene blad '*Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de bezetter, te Antwerpen*' op, dat werkzaam was van oktober 1940 tot en met augustus 1944. Het blad bloedde niet dood maar ging over naar twee andere bladen '*Vrank en Vrij*' en '*das Freie Wort*' die Henri in Brussel oprichtte omdat hij uit Antwerpen gevlucht was, nadat zijn huis kapot geschoten werd.¹⁰⁷

Het eerste wat bij de eerste druk uit oktober 1940 opvalt is dat men doelbewust het politiek, economisch en sociaal gebeuren in België aan het analyseren was.

Het blad was gericht tot een intellectuele groep, niet alleen omdat het zo analytische te werk ging maar ook omdat het expliciet het volgende zegt: "*..de besten en de verstandigsten van het volk zullen aan onze zijde staan...*" (p.2 eerste druk, oktober 1940) of Latijnse uitspraak "*cui prodest*". (p.4 uitgave van december 1940)¹⁰⁸

Er was bij de eerste druk in oktober 1940 nog geen sprake van specifieke Jodenvervolgving maar dat zal vlug veranderen, wat later in dit schrijven zal worden aangetoond.

Vervolging jegens ieder die het niet eens was met het beleid van de bezetter was vanaf het prille begin expliciet aanwezig want het blad gaf onmiddellijk de toon aan met het aanklaarten van de wandaden van de bezetter, en Goebbels' propaganda.

Die propaganda werd goedgepraat door Belgische meelopers zoals bijvoorbeeld het Rex en het VNV, zij, zoals het blad citeert, die de nazi-ideologie geheel in zich opnamen en diegenen die tegen betaling meeliepen.¹⁰⁹ Er werd niet expliciet een naam genoemd, maar het Vlaams dagblad '*Volk en Staat*', opgericht in 1936, een Vlaams Nationalistische krant, verbonden met het VNV, kreeg er stevig van langs.¹¹⁰ Zij werden de *viezeriken* genoemd.

¹⁰⁵ Huub Sanders, "Vrank en Vrij", Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis, geraadpleegd op 21 april 2023, <http://iisg.nl/collections/vrank-vrij/history-nl.php>.

¹⁰⁶ Bouwe Heijma, "Henrik Mandels papers", Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, geraadpleegd op 22 april 2023, <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH03191>.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.2: *Hun taak en de onze*, sluiartikel, oktober 1940
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/CQATjSrMYdFFUkDSYh8J> en
Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, p.4: *Opgepast Sinjoren*, sluiartikel, december 1940.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45482/download/HSnwyNuDqYMJgFTfbpLp>.

¹⁰⁹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p. 1-2: *Hun taak en de onze, sluiartikel, oktober 1940*.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/8UqcuJ8qcb2kH9WkP5R7>.

¹¹⁰ Bruno De Wever, "Volk en Staat. Encyclopedie van de Vlaamse Beweging", NEVB online, geraadpleegd op 22 april 2023, https://nevb.be/wiki/Volk_en_Staat.

Het woord viezerik vraagt allicht geen verdere uitleg maar moet binnen de heersende context gezien worden als symbool voor smeerlapperij. Collaborateurs zijn smeerlappen, schoften tegenover de eigen bevolking omdat ze de medeburgers doelbewust laten lijden in welke vorm dan ook, ten voordele van zichzelf.

Wellicht kunnen deze viezeriken gezien worden als overtuigde nazi's of als betaalde meelopers of beide.

De scherpe analyse van het blad op het naziregime dat streefde naar wereldimperialisme, waarvoor het alle middelen uit de kast trok om zijn doel te bereiken, geeft blijk van een grote dosis realisme. En toch bleek het blad een zeker optimisme te hebben door te stellen dat de meerderheid der Belgen de trucs van de nazipropaganda doorhadden. Citaat: *"..de overgrote meerheid der Belgen echter, heeft gelukkig een goeden kijk op alles wat zich rondom ons afspeelt, terwijl zij tevens propagandatrucs van de bezetter, en zijn Waalsche -en Vlaamsche lakeien als knepen erkent en als zodanig waardeert..."*.¹¹¹

Het aantonen dat de Belgische bevolking de leugens van de Duitse propaganda doorzag wordt nog eens vermeld op pagina 2 van de eerste druk van de oktober uitgaven 1940, waar Engeland als sterk militair land- en zeemacht gezien werd, en Duitsland zonder meer een slag zou toebrengen.¹¹²

Dit optimistisch perspectief waarbij Engeland Duitsland ijlings zou overmeesteren was ook in 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' en 'La Libre Belgique' terug te vinden. Er heerste een algemeen gangbaar optimisme onder het verzet en de Belgische bevolking om spoedig van onder het Duitse juk te komen. Dit is dus de onverdeeldheid en het positivisme met betrekking tot het toekomstperspectief waarover José Gotovitch het heeft. (Zie begin paper.)

In november 1940 berichtte het 'Vrije woord. Verschijnt tegen en wil en dank van de bezetter te Antwerpen' voor de eerste keer over de Jodenvervolging in Antwerpen. Het wijst op 28 oktober 1940, de datum van de eerste Jodenverordening, waarbij Joodse burgers uit hun ambten en betrekkingen werden gezet.¹¹³ Voorbeelden hiervan zijn de Joodse leraren die afgezet werden of het verplichte ontslag van Joodse ambtenaren. Op 20 november werden er lijsten opgemaakt van vreemdelingen die na 1937 in Antwerpen woonden (Britten, Polen, Noren, Fransen, Nederlanders) en een lijst met Duitse inwijkelingen sinds 1933. Deze lijsten werden half december door de Duitse Militärverwaltung gebruikt.¹¹⁴

Dit alles, aldus het blad, ging regelrecht in tegen de Belgische grondwet en de mensenrechten. Bij het citaat: *"..ook in ons land tot vervolging der Joden overgegaan"*, trekt het woordje "ook", de volledige aandacht naar zich toe en impliceert dat het bekend was dat elders, buiten België, ook al Joden, vervolgd werden middels verordening.¹¹⁵

Als het 'Het Vrije Woord' van Henri Mandel op de hoogte was, waarom dan ook niet de andere sluikbladen?

¹¹¹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.2: *Hun taak en de onze*, sluikartikel, oktober 1940. Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/C9RWPq9nYQAHZXqBkLcI>.

¹¹² Ibidem

¹¹³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr.2, p.4: *Landgenooten*, sluikartikel, november 1940. Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45481/download/vUiTeGUCh5orLiSvAWf2>.

¹¹⁴ Rudi Van Doorslaer [red.], e.a., *Gewillig België*, 287-291.

¹¹⁵ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr.2, p.4: *Landgenooten*, sluikartikel, november 1940.

Kan er van uitgegaan worden dat de Jood Henri Mandel meer op de hoogte was aangezien zijn sluijkrant een Joods publiek kende?

'*Het Vrije Woord*' van Mandel kende een gemeenschappelijke samenwerking van burgers met allerlei achtergrond en geloofsovertuiging.¹¹⁶

Toch lijkt deze laatste vraagstelling magertjes en moet vermeden worden dat er geen tweede "wir haben es nicht gewusst" mantra gecreëerd wordt.

'*Het Vrije Woord,...*' (aangeduid met '...', zal voortaan verder gebruikt worden met betrekking tot Henri Mandel), werd *voorafgegaan* door de onafhankelijke patriottische verzetsgroep '*Vrank en Vrij*' dat het daglicht begin september 1940 zag, en waar de medewerkers van Joodse herkomst waren.¹¹⁷

In de uitgave van november 1940, pagina 4 met titel '*Landgenoten*', gebruikte men de woorden '*Joodse medeburgers*'. Dit zou een bewijs kunnen zijn dat het blad inderdaad Joodse en niet-Joodse medewerkers had en ieders gelijke was, wat indirect bevestigd werd door te stellen dat de '*humaniteit en zedelijkheid*' door de bezetter bedreigd werd en door het directe woordgebruik '*ons*'.¹¹⁸

Dit '*ons*' is een kernwoord in '*Het Vrije Woord,...*', dit, in tegenstelling tot de '*wij-zij*' attitude, in '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' en '*La libre Belgique: Nouvelle série de guerre, édition de province (Antwerpen)*'.

Men gebruikte tevens vanaf 1940 al het woord '*nazi-barbaarsheid*', wat kan duiden op het feit dat het verzetsblad van Mandel bewust was van een zekere omvang van de nazicriminaliteit.

Wederom kan men zich de vraag stellen of de blik van Henri Mandel en de zijnen op de staat der dingen anderen was ontgaan omdat ze het niet wilden of konden zien?

De uitgave van april 1940 vernoemde niet expliciet de Joden maar klaagde het brutaal geweld jegens alle burgers aan, ongeacht geloofsovertuiging, dat als doel had "alle" burgers gedwee te maken. Dit wordt met volgend citaat nogmaals bekrachtigd: '*de AANRANDER zich "het recht" voorbehoudt, zijn slachtoffer aan te vallen, van zijn goederen te berooven en er op den koop toe een dienstknecht van te maken, die onder bestendige bedreiging gehouden»de bevelen van den BOEF zonder eenig verweer zou moeten opvolgen...*'¹¹⁹

'*Goederen beroven*' zou kunnen slaan op bijvoorbeeld de *Joodse burgers* en een '*dienstknecht maken*' zou dan kunnen slaan op de *niet-Joodse burgers*.

Echter is er ook een andere interpretatie mogelijk, namelijk het feit dat de '*dienstknecht*' als zodanig van zijn eigen identiteit beroofd wordt en tevens ook van zijn "hebben en houden", zodat men gedwee is. Het is onmogelijk om de exacte gedachtegang en schriftelijke uiting van degene die de tekst geschreven heeft te achterhalen, en zo mede blijft dit schrijven voor een variabele interpretatie vatbaar.

¹¹⁶ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en denk van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.1: *Hun taak en de onze*, sluijartikel, oktober 1940. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8943>.

¹¹⁷ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog. Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", *Journal Belgian History*, 13 en 16, geraadpleegd op 28 april 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/chtp12_001_Stutje.pdf.

¹¹⁸ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr.2, p.4: *Landgenooten*, sluijartikel, november 1940. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45481/download/smEqUahRkXmzr2USg8X>.

¹¹⁹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en denk van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 7, p.2: *Wij zullen pal staan voor onze overtuiging*, sluijartikel, april 1941. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45486/download/PtXbFTbUH5pGtatzKN5>.

Vijf maanden later, september 1941, maakte 'Het Vrije Woord,...' melding over het pogrom tegen Joodse burgers in de Antwerpse Joodse wijk, waarbij winkels werden vernield en de synagoge in brand stond. Niet-Joodse buurtbewoners belden de brandweer en hadden het buitensporig geweld niet gesteund, weliswaar ook geen actie gevoerd.¹²⁰

Het pogrom tegen de Joden bestond niet alleen uit het plunderen van Joods kapitaal door de Zwarte Brigade en de SS, maar ook door het vertonen van de antisemitische film "Der Ewige Jude", wat rellen veroorzaakte. Daarenboven verleende de stad Antwerpen haar medewerking aan de Jodenjacht.¹²¹

De liberale verzetspers 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' berichtte over het pogrom als zijnde het 'bruut binnendringen in het jodenkwartier'.¹²²

De Antwerpse tak van 'La Libre Belgique' repte er geen woord over en bevestigt hiermee nogmaals haar dubbele moraal. Het gebeuren bleek niet noemenswaardig te zijn.

Maar in de uitgave van 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' van het jaar 1941, nr.4 pagina 7 toont de krant haar vooroordelen jegens Joden.

De verzetskrant voelde zich als Belg onrechtvaardig behandeld door de Duitsers tegenover Joden. Dit wordt duidelijk in de berichtgeving over de gefusilleerde Belg Remi Cours, die het doorknippen van telefoondraden met zijn leven moest bekopen, terwijl de Joden na het bruut binnendringen van de Duitse Militärverwaltung in het Joodse kwartier weliswaar lik op stuk kregen, maar dit uitte zich in vrijheidsbeperking, in tegenstelling tot Remi Cours.¹²³

Het blad projecteerde de persoon Remi Cours op de hele Belgische bevolking met het citaat '...het ganse Belgische volk is voor Duitsland maar uitschot'.¹²⁴

Dit hele verhaal bewijst nogmaals de existentie van polarisatie, toegepast door de clandestiene pers, ongeacht in welke zuil het zich bevond en uit welke democratische normen en waarden het ontsproten was. Polarisation was een algemeen gedachtegoed binnen de mens-en maatschappij anno 1940-1944.

Lange tijd was Jodenvervolgning geen prioritair aandachtspunt in de Belgische politiek, noch voor de lokale Belgische politici, noch voor de Belgische regering in Londen, die aanvankelijk zelfs niet eenduidig reageerde.¹²⁵

Werpt men een kritisch oog op het pogromgebeuren dan zou men er niet automatisch vanuit mogen gaan dat de Antwerpenaren "es nicht gewusst haben".

Drie maanden later, in december 1941 kwam er een uitdrukkelijke oproep van het 'Vrije Woord,...' aan Joodse landgenoten om onder te duiken.

Citaat: "Tracht nu reeds een VEILIGE PLAATS in een niet-Joodsch tehuis te vinden, alwaar gij vanaf het moment dat uw veiligheid het vereischt ILLEGAAL kunt verblijven!"¹²⁶

¹²⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 13, p.2: *Het slachtoffer moet gestraft worden, sluiartikel*, september 1941. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45492/download/MYj6TxK5L2seomvAW3nA>

¹²¹ Dirk Martin en Lieven Saerens, *Steden in oorlog*, 127.

¹²² Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr 4, p.8 : *Een staaltje van de Nieuwe Orde*, sluiartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/StzmihRpVJcuxAbzNQyx>.

¹²³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr 4, p.7 : *Belg gefusilleerd*, sluiartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/p35z7QuntmqeoShcyFGY>

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Rudi van Doorslaer (red.), e.a., *Gewillig België*, 586,588.

¹²⁶ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 17, p. 1-2: *Oproep aan onze landgenoten van joodse afkomst of geloofsbelijdenis*, sluiartikel, december 1941. Geraadpleegd op 28 april 2023, geraadpleegd op 28 april 2023,

Duitse en Poolse Joden waren het mikpunt geworden en moesten een hele lijdensweg ondergaan. De verzetskrant wees zijn lezers erop dat de nazi's erop uit waren alle Joden te vernietigen.¹²⁷

Het blad wees er ook op dat er ook niet-Joden zouden helpen. Citaat: “Zoowel in de groote steden van ons land alsook in de provincie, zullen duizenden vaderlandslievende en humane Belgische gezinnen voorzeker bereid zijn, U en de uwen voor den greep van den NAZI-BEZETTER te verbergen.”¹²⁸

Vaderlandslievend en *humaan* zijn, zijn hier de kernwoorden.

Men kan ook hier weer meerdere interpretaties geven, naargelang hoe men naar de dingen aankijkt. Het is een feit dat Mandel en de zijnen geloof hechtten in de ethische verantwoordelijkheid van het menselijk handelen en tevens dit sociaal handelen als een patriottische act zagen. Kortom, je helpt een burger op Belgische bodem omdat je dat nu eenmaal als Belg doet. Verzet tegen paria-vorming en de medemens helpen was in de ogen van ‘*Het Vrije Woord*,...’ van ogenschijnlijk belang. Dit is tevens een kernwaarde van het socialisme.

Echter deelde het blad in een niet te mis verstane boodschap ook mee dat het leven in de illegaliteit, noch voor de onderduiker, noch voor hem die onderdak geeft, geen pretje zou zijn en suggereerde het wat als patriot, Jood en niet Jood zijnde te doen.¹²⁹

Het ‘*Vrije Woord*,...’ is bij deze het enige verzetsblad dat uitdrukkelijk opriep tot onderduiken en uitdrukkelijk opriep om Joden te helpen bij het onderduiken.

In maart 1942 vermeldde het blad dat burgers moesten oppassen, het specificeerde niet expliciet de Joodse gemeenschap, maar richtte zich tot iedereen.

Oppassen was de boodschap omdat iedere burger gedeporteerd kon worden voor dwangarbeid en slavernij. Er heerste een sfeer van massale deportatie waarbij iedereen het slachtoffer kon worden.¹³⁰

Deze deportatie kreeg ook zijn medewerking van het Antwerps stadsbestuur, politie en parket. Voorbeeld: Joodse mensen werden onder politiebegeleiding op de trein gezet.¹³¹

Juni 1942, deed het blad verslag van de “Jodenster”, waarbij de bezetter ook kinderen vanaf zes jaar verplichtte deze te dragen. Dit tragisch bestaan wilde de bezetter bewust in de verf zetten, waarbij de Jood gepersonificeerd werd met plutocratie en bolsjewieken.¹³²

De Joden linken met plutocratie is wederom een link met de mythe dat ze de wereld economisch en politiek naar hun hand wilden zetten, doordat de Jood zogezegd rijk en elitair

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45496/download/ZGcSrx5osNB2MGCQJhQf>.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 17, p.2: *Oproep aan onze landgenoten van joodse afkomst of geloofsbelijdenis*, sluikartikel, december 1941. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45496/download/ZGcSrx5osNB2MGCQJhQf>.

¹²⁹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 17, p.2: *Oproep aan onze landgenoten van joodse afkomst of geloofsbelijdenis*, sluikartikel, december 1941. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45496/download/ZGcSrx5osNB2MGCQJhQf>.

¹³⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 24, p. 1-2: *Oppassen is de boodschap*, sluikartikel, maart 1942. Geraadpleegd op 28 april 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45503/download/MGVxMGtbqb5t7i8aKYYm>.

¹³¹ Dirk Martin en Lieven Saerens, *Steden in oorlog*, 129.

¹³² Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 29, p.2 *Kanttekeningen bij de nieuwe beestachtigheid der Nazis tegen de Joden*, sluikartikel, juni 1942.

Geraadpleegd op 28 april 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45506/download/ptUlqWia4TdoAtmu8DgT>.

was en het gevaar erin bestond dat ze de samenleving gingen bepalen. Dit gedachtegoed was eigen aan het nationaal socialisme, net zoals het communisme voor hen een duivelse ideologie was. Het diaboliseren van Joden was een middel tot legitimatie van acties gericht op deze bevolkingsgroep.

Vergelijken we *'Het Vrije Woord,..'* van Henri Mandel met *'Steeds Vereenigd-Unis Toujours'* en *'La Libre Belgique,..'*, dan is er wederom de vaststelling dat alleen *'Het Vrije Woord,..'* aanklacht deed tegen het dragen van de Jodenster en dit zwaar bekritiseerde.

Burgers werden attent gemaakt op het gevaar van deportatie, ongeacht of ze al dan niet Jood waren. *'Het Vrije Woord,..'* maakte effectief heisa rond elke vorm van vervolging, zo ook de Jodenvervolging in al zijn aspecten. Terwijl de een trompettert, bleef het bij de anderen stil tot vrij stil.

Tenslotte was augustus 1942 de laatste uitgave van *'Het Vrije Woord, ...'*.

Men doekte het verzetsblad in Antwerpen op omdat het huis van de familie Mandel vernield werd. De familie Mandel ging naar Brussel en verdween in de illegaliteit maar zette het verzet verder mits het blad *'Vrank en Vrij'* te drukken, net zoals de Duitstalige versie *'Das Freie Wort'*. In de laatste Antwerpse uitgave gaf men bericht van de bezetter die Joden pijnigde en martelde.¹³³

Er moet een zeker ongeloof geheerst hebben bij de bevolking wat het pijnigen en martelen van Joden betrof als men het citaat uit augustus 1942, pagina 1 leest zeggende: *"Men zegt: 'Es ist nicht wahr', het zijn gruwelfabels."*¹³⁴

Tevens wordt op dezelfde pagina melding gemaakt van communisten die ook slachtoffer zijn geweest van de Duitse gruweldaden.

Dat Mandel en de zijnen de communisten ook als slachtoffer aanzagen en er over berichten, heeft te maken met het feit dat Mandel tijdens zijn verblijf in Den Haag tijdens de Eerste Wereldoorlog, in aanraking kwam met het communisme en deze hem in contact bracht met toenmalige Duitse vluchtelingen. Mandel was naar Den Haag gegaan omdat hij een oproep tot legerdienst in Antwerpen wilde vermijden. Hij was in Antwerpen omdat hij zich tijdens zijn studie wilde losrukken van de joods orthodoxe regels van zijn ouders.¹³⁵

Henri Mandel was enige tijd actief binnen het linkse milieu in Nederland maar ook in Duitsland. Echter onthield hij zich tijdelijk van politieke activiteiten na de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht en ging terug naar Antwerpen waar hij in de jaren twintig en dertig actief was in de diamantsector totdat de crisis van de jaren dertig hem financieel de das omdeed.¹³⁶

¹³³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 31, p.2: *De Nazi-Barbaren doen ons opnieuw de middeleeuwen beleven*, sluikartikel, augustus 1942.

Geraadpleegd op 27 april 2023,
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45508/download/xxLiRVvQJicqrgNdroUR>.

¹³⁴ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 31, p.1: *De Nazi-Barbaren doen ons opnieuw de middeleeuwen beleven*", sluikartikel, augustus 1942. Geraadpleegd op 28 april 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45508/download/xxLiRVvQJicqrgNdroUR>.

¹³⁵ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog. Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", *Journal Belgian History*, 8, geraadpleegd op 1 mei 2023,

https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/cht12_001_Stutje.pdf.

¹³⁶ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog, Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", 8, 11, geraadpleegd op 1 mei 2023,

https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/cht12_001_Stutje.pdf.

In Antwerpen zal Henri Mandel, nadat Hitler aan de macht was gekomen, zijn activisme weer opnemen en hij had sympathie voor het Trotskisme.¹³⁷

1936, was het jaar waarin Henri Mandel en ook zijn zoon Ernest Mandel diep onder de indruk waren van De Spaanse Burgeroorlog en de Moskouse processen, waardoor zij zich tot doel gesteld hadden, aldus Maurice Fischer in *Herinnering s.d. (Archief E.Mandel)*, zich in te zetten voor de Republikeinse zaak en rolden zo in de Vierde Internationale binnen.¹³⁸

Henri Mandel had in de jaren dertig al politiek inzicht en zag niet alleen het politieke gevaar maar ook de desastreuze sociale impact van Hitlers politiek, waartegen hij zich met hand en tand wilde verzetten. Dit verzet, werd nog meer aangewakkerd door de moord op Trotski, die hij persoonlijk heeft gekend als deze op doorreis was naar Noorwegen en bij Henri Mandel verbleef.¹³⁹ De Trotskistische inspiratie was hierdoor steeds aanwezig in de strijd tegen de Militärverwaltung en nazi-ideologieën.

Dit leidt ons naar een volgend clandestien blad, *'Het Vrije Woord'*, dat zich openlijk tot het communisme bekende, iets wat het *Vrije Woord van Mandel* niet deed.

Henri Mandel was geïnspireerd door Trotski maar de verzetskrant heeft zich nooit als zodanig communistisch gezien, eerder pluralistisch. Dit is een belangrijk verschil.

Tegelijkertijd zien we dat het communistische *'Vrije Woord'* ook aandacht schonk aan de Jodenvervolgning, wat bij het liberaal getinte *'Steeds Vereenigd-Unis Toujours'* en katholiek getinte *'La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre, Edition de province (Antwerpen)'*, niet of nauwelijks voorkwam.

¹³⁷ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog, Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", 11, geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/cht12_001_Stutje.pdf.

¹³⁸ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog, Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945, 13, 14", geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/cht12_001_Stutje.pdf.

¹³⁹ Jan Willem Stutje, "Ernest Mandels kleine oorlog, Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945, 19", geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/cht12_001_Stutje.pdf.

5.2.4. Het Vrije Woord

De redacteuren van het communistische verzetsblad '*Het Vrije Woord*' waren Gerard Van Moerkerke, Van Kenselberghe, Catrijse, Schramp Pol en Tom van Kortrijk. Catrijse en Tom van Kortrijk zijn pseudoniemen.¹⁴⁰

(Dit blad mogen we niet verwarren met Henri Mandel's verzetsblad *Het Vrije Woord* dat in zijn volledigheid *Het Vrije Woord, tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen* heette en we vanaf dit hoofdstuk '*Het Vrije Woord...(Mandel)*' zullen hanteren om een duidelijk onderscheid te maken onderscheid tussen de twee verzetsbladen.)

Gerard Van Moerkerke was een vaste waarde voor het communistische blad, dit was eerder een uitzondering. Vele schrijvers en ook distributeurs van verzetsbladen wisselden en waren op verschillende plaatsen in België actief, dit uit eigen veiligheid.

Verzetswerk was gevaarlijk, niet alleen voor zichzelf maar ook voor de naasten.

Van Moerkerke deed zijn intrede in het verzet begin 1940. In april 1941 kwam de Gestapo bij hem thuis om hem aan te houden, maar hij was afwezig en dook sindsdien onder.¹⁴¹

Tussen 1942-1943 heeft hij naast informatiebezorging ook deelgenomen aan gewapend verzet en vanaf begin mei 1942 tot maart 1943 was hij in Antwerpen actief.¹⁴²

Vanaf mei 1944 tot aan de bevrijding nam hij deel aan de voorbereiding, onder leiding van de communistische partij, van een nationale opstand. Van Moerkerke Gerard was in de jaren dertig, voordat hij lid werd van de communistische partij, Vlaams Nationalist. Dit veranderde gestaag. Hij werd voordat hij in de illegaliteit wegdook, meermaals aangehouden en ook naar Frankrijk gedeporteerd, met dank aan de Belgische regering, maar daarna toch weer vrijgelaten.¹⁴³

Net zoals er bij het '*Vrije Woord*' van Mandel verzetsleden van alle geloofstrekkingen aanwezig waren, was dit ook het geval bij het communistische '*Vrije Woord*'.

Een voorbeeld hiervan waren Helfgott Israël en Schivei Isaias, beide van Joodse geloofsovertuiging. Shivei Isaias overleefde zijn verzetsactiviteiten niet, hij werd gefusilleerd.¹⁴⁴



Saias was ook actief in het gewapend verzet te Antwerpen en hielp bij het bombarderen van telefoon- en telegraafcentrales in de regio.¹⁴⁵

Helfgott Israël vond in 1943 eveneens de dood.¹⁴⁶ De communisten hebben echter geen berichtgeving gedaan over de eerste Joodse verordening in Antwerpen van 28 oktober 1940, waarbij Joden uit hun ambten werden gezet.¹⁴⁷

Afb.2.: " Schivei Isaias" (Les enfants des partisans juifs)

¹⁴⁰ Brussel, Carcob-Dacob, Centre des Archives de communisme en Belgique, Archiefn° 28: liste Anvers.

¹⁴¹ Brussel, Carcob-Dacob, Centre des Archives de communisme en Belgique, ms. SA7391: C141. : Gerard Van Moerkerke

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Brussel, Carcob-Dacob, Centre des Archives de communisme en Belgique, Archiefn° 28 : liste Anvers.

¹⁴⁵ "Les enfants des Partisans juifs", Getuigen.be, geraadpleegd op 12 mei 2023,

<http://www.getuigen.be/Getuigenis/3den/enfants-partisans-juifs/tkst.htm#Hommage%20au%20Martyr>.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ Ibidem.

Maar in januari 1941 heeft de krant getracht de eerste gruweldaden, begaan door de nazi's te Lemberg (Polen) aan te kaarten zonder dat ze het woord Jood gebruikten.

Lemberg was een multiculturele stad waar de nazi's, na hun inval, lelijk huis hebben gehouden. Honderden werden gefusilleerd en volwassenen moesten in bijzijn van hun kinderen hun eigen graf delven.¹⁴⁸

Zowel 'Het Vrije Woord' als 'Het Vrije Woord...(Mandel)', waren bezig met de Jodenpolitiek van het nationaalsocialisme en hun beleid tegenover andersdenkenden. Daarenboven keken ze naar het gebeuren over de Belgische landsgrens heen. 'La Libre Belgique' en 'Steeds Vereenigd-Unis Toujours' hadden wat dit betreft minder aandacht.

Daartegenover ontkennde het 'Vrije Woord' de terreur van het Rode Leger niet nadat algemeen bekend was dat de Russen in 1939 in Lemberg (Lviv) Oekraïense en Poolse nationalist en intellectuelen vervolgend. Maar met de komst van de nazi's kwam er één van grootste Joodse getto's van Europa bij, met alle gevolgen vandien.¹⁴⁹

De eerste verwijzing van het 'Vrije Woord' naar Joden te Antwerpen was in januari 1941, waar er hongertijden waren en waar de Belgische overheid met behulp van de Militärverwaltung aan "Winterhulp" deed om de zorgbehoevenden moreel en materieel bij te staan, dit, naar voorbeeld van wat er al sinds de jaren dertig in het *Dritte Reich* bestond; de uitdeling van school- en volksoep en het creëren van samenhang en burgerzin.¹⁵⁰

De verzetspers uitte kritiek op hoe deze Winterhulp ingevuld werd, volgens 'Het Vrije Woord...(Mandel)', (uitgave januari 1941 pagina 4), was de organisatie "Winterhulp" meer dan incompetent, gewoonweg pure propaganda.¹⁵¹ "Winterhulp" ontging 'La Libre Belgique' maar in zijn januari-uitgave van 1941 maakte het een hele berekening van het algemeen wanbeheer van de bezetter.¹⁵²

'Steeds Vereenigd-Unis Toujours', (uitgave januari 1941, p.6), was de mening toegedaan dat vriendjespolitiek gehandhaafd werd.¹⁵³

'Het Vrije Woord' kloeg aan dat de bourgeoisie genoeg te eten had, te veel zelfs, en Jan Modaal met een karig loon nog steeds belastingen moest betalen en daardoor in problemen kwam. Deze ongelijkheid was niet tolereerbaar en men riep alle arbeiders op om "Winterhulp" aan te vragen, ongeacht het verdiende salaris.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Michiel Driebergen, Kees Van Ruyven, Ruud Meij en Dolph Kessler, 'Lviv', *stad van paradoxen*, (Dokkum:Wijdemeer Louw Dijkstra, 2014), 256 en Michiel Driebergen en Dolph Kessler, "Lviv, stad van paradoxen", Website van Michiel Driebergen en Dolph Kessler, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.lvivbook.com/#:~:text=Lviv%2C%20Stad%20van%20Paradoxen&text=>

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ Alain Collignon, "Winterhulp", Warpress, Cegesoma, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/winterhulp.html>.

¹⁵¹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter en elders*, 1941, nr. 4, p.4: *Wanneer er sprake is van Duitse schenkingen*, sluiartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/en/node/45483/download/jH26bY29moVuVqsoxobaz>.

¹⁵² Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique. Nouvelle série de guerre. Edition de province*, 1941, nr. 6, p. 1-3: zonder titel, sluiartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42486/download/AUApweYa7cEuu7HX3TbC>.

¹⁵³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p.3, 6: *Van alles wat*, sluiartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/en/node/44398/download/joLiNhm6djT9EadAUQbn>.

¹⁵⁴ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord*, 1941, p.3: *Voor Winterhulp?*, sluiartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/en/node/45464/download/BD2hxrve92D4GME7N3e3>.

'Het Vrije Woord' bekritiseerde ook de jodenstigmatisatie, zijnde dat Joden zagezegd allemaal welgestelde burgers zijn die zich in chique restaurants zoals het *Atlantic* op de Keyserlei te goed zouden doen. De verzetskrant ontcrachtte dit cliché middels volgend citaat: "...Het zijn geen Joden die we daar zien komen, Oh neen, het zijn echte Ariërs, mannen der nieuwe orde, gealloneerde en niet gealloneerden dikke buiken met zware gouden kettingen, geparfumeerde vrouwen met laag uitgesneden decolleté....."¹⁵⁵

'Het Vrije Woord' zal in de loop van de oorlogsjaren zichzelf nog meermaals anders definiëren. In september 1941 wordt het verzetsblad '*Het Vrije Woord : Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij*' genoemd waarbij men wat de Jodenvervolging betreft eiste dat de schandelijke maatregelen tegen de Joodse bevolking moest worden opgeheven. Met schandelijke maatregelen bedoelde men onder andere voor 19 uur de straat te moeten verlaten omdat, de Hitlerknechten Joodse wijken binnendrongen en klopten. Een andere schandelijke maatregel was, radio's van Joden stelen en mensen kwellen. Men riep de lezers op tot solidariteit met de Joodse medeburgers.¹⁵⁶

Wat voor '*Het Vrije Woord*' schandelijk was, was voor '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' eerder "spijtig maar helaas", hun schande was dat het Belgische volk uitschot was voor de Duitsers naar aanleiding van de fusillade van verzetsstrijder Remi Cours. Remi Cours en het Belgische volk werden één homogeen geheel, dat in tegenstelling tot de homogene Joodse groep, volgens '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*' een groter slachtoffer was. (Zie vorige uiteenzetting, bovenaan.)

Het vereenzelvigen van een individu met een hele bevolkingsgroep kan populistisch genoemd worden en sprak vast en zeker de gemoederen binnen deze toenmalige sociaal-maatschappelijke context aan.

Oproep tot solidariteit werd gedaan bij het '*Vrije Woord...(Mandel)*', met betrekking tot het onderduiken van Joden, een solidariteitsoproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid werd niet gedaan toen de discriminerende ordemaatregelen van de Militärverwaltung van kracht werden en het dagelijks leven van de Joden hierdoor beduidend belemmerd werd.

Bij het communistische '*Het Vrije Woord*' was de solidariteitsoproep met betrekking tot "Winterhulp", gericht aan eenieder die het financieel moeilijk had, maar de aandacht ging vooral naar de arbeiders. Dit, klaarblijkelijk, ongeacht herkomst of geloofsovertuiging.

De publiekelijke oproep van het communistisch blad '*Het Vrije Woord*' tot actieve solidariteit is het enige voorbeeld van een poging tot actief verzet jegens de bezetter met betrekking tot Jodenvervolging.

Door zo een oproep maat het communistisch verzetsblad zich effectief de rol toe van activist en niet die van een omstander. De solidariteitsoproep van Mandel en co was eveneens van actieve aard maar met een mindere strijdvaardige toon en meer een houding van "zelfbehoud" en het geloof in de stelling " help uw medemens".

¹⁵⁵ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord*, 1941, p.5: *Volkseetmalen en de restaurants der Keyzerlei, januari 1941*. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45464/download/7hmzGqViuJzVDSfxo6vQ>.

¹⁵⁶ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij*, 1941, p.4: *Eischt de intrekking tegen de schandelijke maatregelen tegen de Joodse bevolking*, sluiartikel, september 1941. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45465/download/NBTLACsXqVTcE3BRc3eu>.

December 1941, het 'Vrije Woord' noemt zich 'Het Vrije Woord : 'Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij' en pakte uit met de titel "Opent de poorten der gevangenis!" De communisten wezen erop dat iedereen, ongeacht welke politieke overtuiging de gevangenis in kon, ze wezen erop dat een student vermoord werd en partizanen mishandeld werden, dat er aanhoudingen op scholen waren, wat ook kan wijzen naar de Joden, zonder ze vernoemen.

Men deelde ook mee dat in Antwerpen de nazi's moorden en doodsbedreigingen uiten, en ellende over het volk brachten. Ze fusilleerden en vervolgden de Joden, aldus deze clandestiene pers.¹⁵⁷

Men riep het volk van Antwerpen op zich te weren tegen de bezetter:

"Aan ons deze kameraden aan den dood en de deportatie te onttrekken, die den moed hadden den strijd voor de vrijheid te voeren. Aan ons ervoor te zorgen dat het hun familie; aan niets ontbreekt. Op alle muren, In de cinema's, met papillon en tracten, met kreten en betoogingen, me het stichten van verwarring in de transporten bedrijven en administraties, protesteert tegen r.et nazi-terreur-regime zoodat de verblufte vijand terugdeinst.

"De verraders moeten zichzelf in vollen dag niet meer veilig voelen."¹⁵⁸

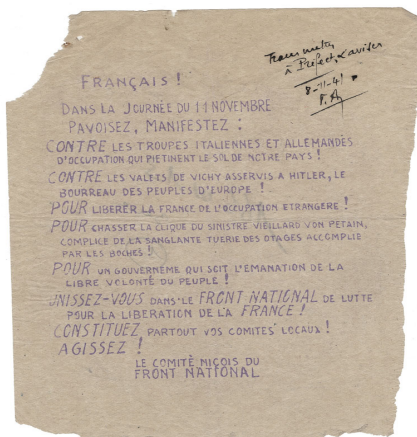
Ook hier blijkt de verzetskrant een actieve rol te willen spelen in plaats van een omstandersrol, die verwijst, informeert maar niet aanzet tot actie. Het communistische 'Vrije Woord' meet zich meer en meer een zekere toon van revolve aan, terwijl Mandel en de zijnen bedachtzaamheid, voorzichtigheid, hulpvaardigheid en zelfbehoud uiten.

De aanpak van beide verzetskranten is duidelijk verschillend, ongeacht het feit dat beiden het communistisch gedachtegoed genegen zijn. Maar Mandel is pluralistisch, terwijl het communistische blad 'Het Vrije Woord' eerder een weerspiegeling bleek te zijn van de bolsjewiekse idealen en hun revolutionaire toon.

¹⁵⁷ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij*, 1941, p. 1: *Opent de poorten der gevangenis*, sluiartikel, december 1941. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45466/download/foJ7Jc6cunTqm6e74itF>.

¹⁵⁸ Ibidem.

Wat opvalt is dat het erop lijkt dat het blad ‘Het Vrije Woord’ zich liet inspireren door “Le papillon FN appelant à manifester le 11 novembre”, waarbij de Fransen werden opgeroepen de betogen tegen de Duitse en Italiaanse bezetting en tegen het Vichy regime en voor de vrijheid van Frankrijk.¹⁵⁹



Deze inspiratie werd door de gebeurtenis van juni 1943 in de praktijk gebracht, toen in juni '43 op de spoorlijn Hoepertingen-Borgloon 43 Joodse lijken gevonden werden, gedood door de bezetter nadat ze van hun bezittingen waren berooid.

Citaat uitgave juni '43, pagina 7: “Deze nazi-honden zijn dan toch nog zoo goed geweest om deze wrakken, na maanden lang folteren het genadeschot te geven en een einde aan hun lijden te stellen. Ook deze slachtoffers zullen gewreekt worden.”¹⁶⁰

Afb.3. “Français”. Musée de la résistance en ligne.

Haat en verontwaardiging uiten zich, en het verzet riep naar wraak.

Volgens ‘Het Vrije Woord’ was het enige menselijke aspect in al dit lijden het genadeschot. Dat lijden kon door de Antwerpse verzetskrant van Henri Mandel niet meer aangeklaagd worden omdat de familie Mandel in Brussel was ondergedoken en daar met verzet doorging onder een nieuw blad ‘Vrank en Vrij’ en ‘Das Freie Wort’, een Duitse versie die vooral gehoor zou krijgen in Duitstalig België en tevens tot doel had Duitse soldaten aan te spreken.¹⁶¹

In september 1943 meldde ‘Het Vrije Woord’ de deportatie en de brutaliteit van de nazi’s, en praatte over “mensenjacht”, die onverminderd voortging, ook in landelijke streken.

Razzia's werden gehouden in verschillende delen van het land en mensen van Stabroek, Santvliet, Putte, Esschen, Heist op den Berg, Boortmeerbeek enz. werden gedeporteerd, zonder dat men bevolkingsgroepen specifiek bij de naam genoemd werd.¹⁶²

¹⁵⁹ “Papillon FN, appelant à manifester le 11 novembre 1941”, Musée de la résistance en ligne, geraadpleegd op 1 mei 2023,

<https://museedelaresistanceenligne.org/media3467-Papillon-FN-appelant-manifester-le-11-novembre-1941#zoom-tab>.

¹⁶⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, Orgaan der Vlaamsche Kommunistische Partij Federatie Antwerpen*, 1943, nr.5, p.7: *De mensenjacht gaat onverminderd voort. Nazi Kultur, sluikartikel, juni 1943. Geraadpleegd op 27 mei 2023, https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45459/download/FbrUrKo3TEZn6KmTGXDJ*.

¹⁶¹ “Vlucht naar Brussel en een nieuw begin”, *Het Vrije Woord*, The Belgian War Press, Cegesoma, geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8943#:~:text=>.

¹⁶² Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamsche kommunistische partij*, 1943, nr. 7, p.5: *De mensenjacht gaat onverminderd voort*, sluikartikel, 1 september 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45469/download/rNx9hG7qdiM3c7SrTeue>.

Aan de arbeiders werd specifiek gevraagd voeling te kweken voor partizanen in de strijd tegen arbeidersdeportatie. Liever in de illegaliteit leven dan werken voor het regime, omdat men naar Duitsland gaan associeerde met zelfmoord.¹⁶³

De oproep eindigde met de kreet ‘*Leve de nationale opstand!*’¹⁶⁴

‘*Het Vrije Woord*’ sloeg hiermee een strijdvaardige toon aan voor de arbeidersdeportatie in tegenstelling tot de Jodendeportatie, dat een gewone aanklacht was.

Het is een beduidend verschil.

Dat men de Joden niet bij naam noemde behoeft echter geen negatieve connotatie te hebben omdat deze gemeenschap als gelijke zou kunnen zijn beschouwd.

Indien deze veronderstelling klopt, dan was er geen ‘*wij-zij*’ begrip aanwezig en streed men samen, ongeacht afkomst en overtuiging voor één doel, tegen één vijand.

In de uitgave van november 1943 vroeg men om giften voor vrouwen en kinderen van vermoorde, gevangenen en ondergedoken vrijheidsstrijders zonder een geloofsgemeenschap te benoemen.¹⁶⁵

Het niet vermelden van de Joodse geloofsgemeenschap betekent niet dat er geen Joodse activisten aanwezig waren, integendeel, denk aan de reeds vernoemde activisten Helfgott Israël en Schivei Saias. Echter staat de communistische ideologie en strijd boven alles.

Dit geldt ook voor andere verzetsbladen, waarbij hun eigen strijd en ideologie ook voorrang hadden op het thema Jodenvervolging in se.

In mei 1944 werden in de volkse wijk (de Willem Lepelstraat en de Kloosterstraat) geen Joden, die waren of gedeporteerd of ondergedoken, maar de Antwerpse werkweigerars opgejaagd. Als reactie hebben de bewoners van de volkse wijken de Gestapo weggejaagd, aldus het blad.¹⁶⁶ Waarom gebeurde dit niet toen de Joden aan de beurt waren?

Ook hier vallen we weer in herhaling door aan te nemen dat de politieke en sociale perceptie jegens deze gemeenschap zijn vorm heeft gekregen deels voor de Eerste Wereldoorlog en zich verder negatief ontwikkelde en tijdens het interbellum zijn hoogtepunt bereikte door allerlei complottheorieën, waardoor het antisemitisme nog verder oplaaide. Bijkomend was de Belgische regering zeer passief, zoals reeds vermeld, en had deze nauwelijks interesse in het welzijn van de Joden; waarschijnlijk ook dankzij de dogma's uit het verleden

¹⁶³ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamse Kommunistische partij, der Federatie Antwerpen*, 1943, nr.5, p. 6-7: *Hoe staan wij er voor? De weerstand tegen de deportatie groet met den dag aan*, sluiartikel, 1 juni 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45459/download/LNk2K6Wb4CNVUNHbJdxJ>.

¹⁶⁴ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord*, 1943, nr. 7, p. 5-6: *De mensenjacht gaat onverminderd voort*, sluiartikel, 1 september 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45469/download/rNx9hG7gdiM3c7SrTeue>.

¹⁶⁵ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamse kommunistische partij, Federatie Antwerpen*, 1943, nr. 7, p.6: *Solidariteit*, sluiartikel, december 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45478/download/BUiXoUPjUevgT533s6Sj>.

¹⁶⁶ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoman ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamse kommunistische partij, Federatie Antwerpen*, 1944, p. 2: *Door hun spontaan door eensgezind optreden belette de Antwerpse bevolking dat de mensenjagers die bezig waren jonge werkweigerars op te halen hun slag*, sluiartikel, mei 1944. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45470/download/WAwk7Ao8QFmH8A2RXA2K>.

'Het Vrije Woord' werd in dezelfde maand in Antwerpen opgedoekt.

Op vier september 1945 werd Antwerpen-stad bevrijd, echter was de oorlog nog niet geheel voorbij, intensieve gevechten aan de scheldemonding en de V-bommen op Antwerpen getuigen dit.¹⁶⁷

Dit communistische verzetsblad streed in eerste instantie voor zijn sociale idealen waarbinnen de Joden een kleine plaats hadden, het riep ook op tot activisme tegen allerlei soorten van Jodenvervolging, maar de aandacht voor het welzijn van de Belgische arbeider ging veel verder. Het sociaal engagement was niet per se voor elke Jood, wel voor elke Belgische arbeider. Het 'Vrije Woord' kende een socialistische medestrijder, 'Morgenrood', dat een iets minder uitgesproken Leninistisch en Trotskistisch ideaal had, maar ook zeer goed op de hoogte was van de algemene internationale pers, net zoals Henri Mandel en de zijnen. 'Morgenrood' voerde ook strijd tegen elke vorm van dictatuur, ook koninklijke dictatuur, waarop ze zich op Leopold III richtte en zonder meer Republikeins gezind was.¹⁶⁸ 'La Libre Belgique' daarentegen was katholiek, met unitaristische waarden en loofde de kerk en de monarchie.¹⁶⁹

¹⁶⁷ "Wachten op het einde van de oorlog. De bevrijding van de stad en haven", Antwerpen herdenkt, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/de-bevrijding-van-stad-en-haven-v1>.

¹⁶⁸ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdbald, 1941, p.2: Dictatuur van den Koning*, sluikeartikel, april 1941.

Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43025/download/Uw6XgmXQfv9qeb3KPJfR>.

¹⁶⁹ "La Libre Belgique, profiel van een sluikeblad", The Belgian War Press, Cegesoma, geraadpleegd op 26 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8946>.

Tussentijdse vaststelling met betrekking tot de Jodenvervolging

1. Het communistische '*Vrije Woord*':

Pleitte voor actie in de vorm van revolte/reactie tegen de ordemaatregelen, genomen jegens Joden en andersdenkenden.

2. Het '*Vrije Woord*' van Mandel riep de Joden op om onder te duiken op het moment dat zij niet meer veilig waren en zich niet meer veilig mochten wanen.

Het pleitte voor hulpvaardigheid, met name "help uw medemens", een in de kern christelijke boodschap die bij '*La Libre Belgique*' compleet afwezig was.

3. '*La Libre Belgique Antwerpen*', repte geen woord over Winterhulp. Het was weliswaar katholiek, maar doordrenkt met de eeuwenoude katholieke vooroordelen ten opzichte van de Joden en tevens rechtsgezin. Of dat ook uiteindelijk de reden was dat de Antwerpse afdeling de Winterhulp niet bekritiseerde kan een argument zijn, maar dit is met de raadpleging van de verzetskrant niet honderd procent te staven. Wel maakte de krant letterlijk de rekening van de Duitsers met betrekking tot hun algemeen wanbeheer en de daarmee verbonden kosten die opgehoest moesten worden door de gewone burger.

Enerzijds klaagde de krant de discriminatie van de Joden aan, anderzijds repte het met geen woord over de mistoestanden. De houding was eerder dubbelzinnig.

De twee *Vrije Woorden*, waren linksgezin en '*La Libre Belgique*' was hun tegenpool.

4. Bij '*Steeds Vereenigd-Unis Toujours*', ontstaan uit liberale hoek, zou men kunnen stellen dat het humanisme, ondanks het feit dat deze krant zijn liberalistische koers niet in volle teugen bleef varen, een kerngedachte zou zijn. Niets was minder waar, zij waren een omstander zoals vele anderen. Zij zagen de Joden enerzijds als mens, anderzijds mochten de gemeenschap zich van deze mensen ontdoen.

Besluit: '*Het Vrije Woord... (Mandel)*' klaagde sinds 1940 de Jodenvervolging al aan.

Die aanklacht was een constante. Alle anderen zouden meer van zich laten horen in de loop 1943-1944 wanneer de '*Endlösung*' zijn hoogtepunt heeft bereikt en het niet meer te overzien was.

5.2.5. Morgenrood

'Morgenrood' was een kleine verzetskrant die pleitte voor de democratie als levenshouding waarbij de actieve belangstelling en het vertrouwen in de mens, het eerbiedigen van elkander maar ook wederzijdse verdraagzaamheid kernideeën waren. De menselijke gelijkwaardigheid streeft naar zedelijke vervolmaking.¹⁷⁰

Net zoals de reeds besproken clandestiene kranten berichtte 'Morgenrood' van de incompetentie van de organisatie voor 'Winterhulp'.

Het viel de CVP-politicus en secretaris-generaal van Economische Zaken en middenstand onder Duits bestuur, Victor Leemans persoonlijk aan. Hij werd vriend van de nazi's genoemd en kreeg kritiek op zijn vervaardigd besluit om een verlaagde koolrantsoenering per gezin in te voeren. Zomede kwam naast voedselbonnetjes ook de steenkoolkaart in omloop, ondanks het feit dat er kolen geëxporteerd werden naar het buitenland, onder andere naar Zwitserland.¹⁷¹

Deze clandestiene krant zag in Victor Leemans een nazi. Leemans was voorzitter van de Arbeidsorde, een Vlaams Nationalistische vakvereniging, maar was geen syndicalist. Hij werd directeur van het Ministerie van Volksgezondheid en tenslotte secretaris-generaal bij Economische Zaken. Volgens historicus Dirk Luyten was Leemans geen nazi maar iemand die de toenmalige machtsverhoudingen respecteerde zodat de Belgische elite zijn machtspositie niet verloor.¹⁷²

'Morgenrood' was tijdens de oorlog klaarblijkelijk niet dezelfde mening toegedaan dan Dirk Luyten en andere hedendaagse historici.

In januari '42 klopte deze clandestiene krant met de titel 'Kurze Nachrichten' af, waarbij kritiek geuit werd op:

1. De nazi-propaganda dat de Joden de schuld gaf van de voedselkarigheid¹⁷³
2. De gecensureerde tijdschriften die schreven dat de Joden ons bloed besmetten.¹⁷⁴

'Morgenrood' ging daar regelrecht tegen in en benoemde deze beschuldigingen als "ware propaganda". Citaat: "...zij de zogenaamde journalisten zwepen het laagste in de mens op. Kijk zelf kinderen worden gebruikt....", waarop bedoeld werd dat Joodse kinderen niet meer naar school konden en heel de opzet een oogverblindend doel had.

De volwassenen echter, zo 'Morgenrood', laten zich niet om de tuin leiden.¹⁷⁵

Dit is wederom het positieve gedachtegoed, dat in de andere verzetsbladen ook aanwezig was. De bezetter kon de burger, de volwassene, de Belg,... geen zand in de ogen strooien.

Kortom, de bevolking wordt niet gevloerd.

¹⁷⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad, 1941, p.3-4: Democratie als levenshouding*, sluikartikel, november 1941.

Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

¹⁷¹ Brussel, The Belgian War Press, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad, 1941, p.3: Kurze Nachrichten*, sluikartikel, november 1941.

Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

¹⁷² "Dirk Luyten", Warpress, Cegesoma, geraadpleegd op 4 mei 2023, http://cegesoma.all2all.org/cms/dirkl_nl.php.

en Luc Pauwels, Victor Leemans overleden, "Vlaams, katholiek maar vooral carrière politicus", Doorbraak.be, meer dan een mening, 3 maart 2023, geraadpleegd op 4 mei 2023,

<https://doorbraak.be/3-maart-net-binnen-victor-leemans-overleden-vlaams-katholiek-maar-vooral-carrierepoliticus/>.

¹⁷³ Brussel, The Belgian War Press, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad, 1941, p.4: Kurze Nachrichten*, sluikartikel, november 1941.

Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad, 1942, p.4: Kurze Nachrichten*, sluikartikel, januari 1942.

Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43027/download/KKN9trXDETQJudLfn5jQ>.

Niets is minder waar, dit (naïef) optimisme van alle onderzochte verzetsbladen is lange tijd aanwezig. Het volk werd gevloerd of liet zich al dan niet gewillig vloeren. Maar er waren ook individuen die het optimisme vlug van zich afgeschud hebben, zoals *'Het Vrije Woord..(Mandel)'*. Waarom heeft de een meer politiek en sociaal inzicht dan de ander?

Ligt het antwoord bij Max Weber die verduidelijkt dat het sociale handelen van het individu verwijst naar het maatschappelijk handelen, dat wederom bepaald wordt door doelgerichte, waardegerichte en traditionele motieven?¹⁷⁶

De kern van doelgerichte motieven binnen de verzetskranten is zich ontdoen van het Duitse juk, als Belg zijnde. Dit *'Belg zijn'* is dan weer een *'imaginaire gemeenschap'*, zoals Benedict Anderson het zou stellen, zijnde een gemeenschap van mensen die bestaat door de perceptie van gedeelde identiteit.¹⁷⁷

Idem dito met het "Duits zijn", het "Arisch zijn", het "Jood zijn" enz.

Daarbij aansluitend zijn de door Max Weber vernoemde tradities, (volgens Eric Hobsbawm en Terrence Ranger, *'uitgevonden tradities'*), gedeelde en geaccepteerde praktijken die door grote maatschappelijke groepen als een lange eigen geschiedenis beschouwd worden en verankerd zijn in de desbetreffende maatschappij.¹⁷⁸

Deze theorieën kunnen verklaren waarom mensen zich verbonden voelen met één groep en waarom zich daaruit het *'wij-zij'* gevoel ontwikkelt.

Volgens Max Weber zijn de elementen *'dwang, gezag en macht'* de oorzaak dat mensen zich al dan niet richten naar regels of conventies. *'Dwang'* wordt in elke samenleving op macro- en microniveau gebruikt, zowel in gezins- en liefdesrelaties als in een sociaal contract tussen individu en de staat. *'Gezag'* wil zeggen dat het ene individu het andere individu iets kan laten doen, en *'macht'* betekent dat een individu zijn eigen wil oplegt in een gemeenschap.¹⁷⁹

Uit dit alles is het inderdaad lastig om met 100% zekerheid te kunnen stellen dat een individu überhaupt volledig uit eigen wil een beslissing en sociale handeling kan uitvoeren binnen zijn gemeenschap. Vanuit dit opzicht kan geprobeerd worden een verklaring te geven waarom de Jodenvervolgning geen prominent onderwerp was bij de verzetspers.

Tot op heden blijft het moeilijk dit te beantwoorden en de vraag stelt zich of het überhaupt volledig beantwoord zal kunnen worden, dit, vanwege het feit dat het een samenhang van percepties is.

Feit is dat *'Morgenrood'* enerzijds, heel kort in januari '44 op pagina 4 melding maakte dat in september 1943 Belgische Joden te Antwerpen op het transport werden gezet om naar Mechelen getransporteerd te worden, zowel oud als jong. Allen opgepropt in een verhuiswagen die reed met een gasketel die binnen in het voertuig stond. Deze verhuiswagen stopte zonder reden in Kontich en reed daarna door naar Mechelen met tenslotte meer dan 200 doden en levensgevaarlijke gewonden.¹⁸⁰

Deze melding was geen "betoog tot het nemen van actie", het was eerder "ter info".

Er was geen felle kritiek of een oproep, zoals het communistisch verzetsblad

"Het Vrije Woord" af en toe deed.

¹⁷⁶ Max Weber, 'Gesammelte Aufsätze, 7 dln.', Tübingen, 1984, - wird noch stets bearbeitet).

¹⁷⁷ Violet Soens, *Geschiedenis is een werkwoord. Inleiding tot het historisch onderzoek* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2021), 163.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ J.C. Verhoeven, "1, de sociologie van Max Weber (1864-1920)", Katholieke Universiteit Leuven, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/30326>.

¹⁸⁰ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1944, p.4: *Wat de Mofpers verzwijgt. Kleine Kroniek der Aanhoudingen, sluikartikel*, januari 1944. Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43021>.

Het grote theoretische pleidooi van *'Morgenrood'*, wat het representeert, voor wat het staat, zie begin van dit hoofdstuk, smelt in de praktijk als sneeuw voor de zon met betrekking tot het Jodentransport.

De deportatie behoefde volgens de verzetskrant verder geen noemenswaardige kritiek en werd gewoonweg als doorsnee verslaggeving neergepend.

Wederom kan de verklaring erin liggen dat de sociale perceptie van die tijd, tegenover de Semiet en zijn voordien economisch en politiek actieve positie binnen de maatschappij, een invloed heeft gehad op het gedrag en houding van individuen uit de clandestiene pers.

Nogmaals, ook verzetsmensen hadden hun tijdgeest.

De *'Kleine Kroniek der Aanhoudingen'* in *Morgenrood* heeft iets weg van onze huidige rampenjournalistiek maar tegelijkertijd beleerde het de lezer door te zeggen dat hen dingen verzwegen werden, *'..wat de moffenpers verzwijgt..'*¹⁸¹

Het anti Duitse gevoel werd hier nogmaals benadrukt door het woord 'mof'.

*Het woord 'mof' is een middeleeuws scheldwoord voor lafaard of lafbek. Het werd ook tijdens de middeleeuwen in Duitsland gebruikt en weer opgepikt tijdens de oorlog.*¹⁸²

De verzetskrant richtte zich echter vooral op de strijd voor eigen rangen zoals de arbeiders en hun strijd tegen bijvoorbeeld arbeidsdeportatie, beschreven in de uitgave van april 1943, pagina 2, waarbij men arbeiders, communisten en socialisten aanhaalde maar geen Joden.¹⁸³ Deze strijd tegen arbeidersdeportatie had *'Morgenrood'* met *'Het Vrije Woord'* gemeen. De arbeidersklasse binnen het socialisme is bij deze twee verzetskranten een gemeenschappelijk goed.

We stellen vast dat *'Morgenrood'* wat de Jodenvervolgning betreft deels in dezelfde pas liep als *'Het Vrije Woord'*, weliswaar met een veel mindere revolutionaire toon, maar zeker niet hetzelfde engagement had als *'Het Vrije Woord..(Mandel)'*.

¹⁸¹ Brussel, The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1943, nr.23, p.2: *Wat de Moffenpers. verzwijgt. Kleine Kroniek der Aanhoudingen*, sluikartikel, april 1943

Geraadpleegd op 4 mei 2023,

<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43018/download/h2gPQuZGhHtZGHzmJ55a>.

¹⁸² Historisch Woordenboek, Instituut voor de Nederlandse taal, online, geraadpleegd op 4 mei 2023,

<https://gtb.ivdnt.org/search/?owner=vmnw>.

¹⁸³ Ibidem.

6. Overzicht van de politieke en sociale perceptuele verhouding ten aanzien van de jodenvervolgung.

6.1. Context van de sociale maatschappelijke perceptie waarin deze kranten functioneren.

Hoe nam je anderen rondom je heen waar in de periode 1940-1944?

Het dagdagelijkse leven tijdens de bezetting ging zo goed en zo kwaad het kon verder.

Toch hadden de Antwerpenaren beperkingen zoals sluitingsuren voor bepaalde openbare lokalen, extra controles, honger en schaarste maar ook vermaak.¹⁸⁴

De cinema's in Antwerpen deden het goed maar de bezetter bepaalde wat al dan niet op het scherm kwam. Het Antwerps theater was niet zo laagdrempelig als de bioscoop, doch bleef het werkzaam.¹⁸⁵ Zowel de Joden als niet-Joden kenden aanvangs dezelfde moeilijkheden. Echter ontwikkelde zich jegens de Joden een onoverkomelijk vooroordeel doordat de crisisjaren van de jaren dertig migratie met zich meebrachten en de spanningen in bepaalde nijverheidssectoren, voornamelijk in de diamantsector waarin vele Joodse klovers, slijpers en handelaars sinds de Roaring Twenties actief waren, zich opstapelden.¹⁸⁶

Joodse diamantslijpers waren aanvangs in de minderheid, hooguit 15 tot 20% .

In 1940 was 90% van de Joden in Antwerpen actief in de diamantnijverheid en laat deze sector nu het grote knelpunt zijn van concurrentie tussen Joden en Belgen.¹⁸⁷

De elite van Joodse handelaren, fabrikanten en bankiers, waaronder vele Brusselse Groten, hadden een diamantbeurs gesticht en onderhielden internationale betrekkingen.

Een reden voor de bezetter en allen die anti-Joods gezind waren om de diamantnijverheid te ontjoodsen zodat men de lucratieve handel kon overnemen.

Het paradoxale is echter dat Duitsers erkenden dat de ontjoodsing van die specifieke sector ook betekende dat er vakkennis stante pede verloren ging en niet zo maar door niet-joden kon worden opgevuld.¹⁸⁸

Wat hier duidelijk wordt is het concept van "*Schliessung*". '*Schliessung*' betekent volgens Max Weber dat sociale groepen, (in dit geval de Duitse bezetter en zijn gelijkgezinden) proberen hun economische kansen en voordelen (hier betekent dit de diamantsector) tot de eigen groep te beperken (door middel van ontjoden)¹⁸⁹

Het idee dat alle Joden rijke lui en zakkenvullers zijn, was blijkbaar voor velen een realiteit geworden. Echter, niet alle Joden waren rijk, de '*Otto Normalverbraucher*', zoals we een gemiddelde burger in het Duits noemen, beoefende normale beroepen.

Migranten woonden in migrantenwijken, zoals we dat heden ook nog kennen, en dat riep een bepaalde sociale waarneming op van degenen die niet deel uitmaken van de migrantengroep.

¹⁸⁴ "Dagelijks leven en overleven onder de bezetting, mondelinge herinnering", youtube channel, geraadpleegd 28 maart 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=glEaC0G6xXQ&t=17s>.

¹⁸⁵ "Stad in de storm, dagelijks leven onder de bezetter", Antwerpen herdenkt, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/het-dagelijks-leven>.

¹⁸⁶ Erik Laureys, "De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen 1940-1944. *Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek*", *Journal Belgian History*, 152-153, geraadpleegd op 23 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/cht7_05_ELaureys.pdf.

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Max Weber, 'Wirtschaft und Gesellschaft': *Grundriss der verstehenden Soziologie*, 1.

De sociale maatschappelijke perceptie tegenover Joden zat boordevol vooroordelen die door de economische crisis alleen maar verder uitgroeide tot een rode lap op een stier. De politiek op haar beurt maakte misbruik van de maatschappelijk toestand voor eigen politieke doeleinden en zodat zij haar macht, gezag en dwang met precisie kon uitoefenen. Leden van de verzetskranten kwamen en gingen, en elk had zijn eigen waarneming der dingen en zomede zijn eigen waardeoordeel en aanschouwing dat (deels) los van de politieke ideologie kon staan. Maar desondanks de subjectiviteit van de individuele perceptie prikkelde de groepsgeest ook de waarneming van het individu en zal de actor in zeker zin altijd op één of andere manier beïnvloed worden door externen.

6.2.Context van de politieke maatschappelijke perceptie waarin deze kranten functioneren.

De Antwerpse burgers ervaarden het bestuur tijdens 1940-1944 als dictatoriaal en totalitair. Zij die tegen het militair bestuur waren, zagen hun burgervrijheden wegwijnen waardoor verzet niet lang op zich liet wachten.

Echter, niet elke Antwerpenaar die tegen de Militärverwaltung was, was ook tegen het Jodenbeleid dat gevoerd werd of misschien was hij er wel tegen maar onthield hij zich uit angst voor represaille of wilde hij er gewoonweg niets mee te maken hebben. Doch er waren ook burgers die opkwamen voor hun Joodse medemens, weliswaar waren ze globaal gezien in de minderheid. Het oorlogstrauma van de Eerste Wereldoorlog lag ondanks alles nog vers in het geheugen, zowel in België, als ook in Duitsland.

De dolkstootlegende was zeker niet van de baan en had niet uitsluitend de Duitse burger beïnvloed. De geconcentreerde Joodse gemeenschap te Antwerpen met eigen activiteiten, gebruiken en taal (het Jiddisch) was voor bepaalde Antwerpenaren een doorn in het oog geworden.

Hobsbawms theorie van '*The invented Tradition*' in deze context toegepast, komt er op neer dat de niet joodse Belgen en uiteraard ook de Duitse bezetter wegzakten in het zich beroepen op de zogenaamde eigen lange tradities, die ze als autoriteitsargument en als politiek machtsmiddel zouden gaan gebruiken.

Dit zou dan het nationalisme en ook het fundamentalistisch nationalisme kunnen legitimeren. Hiermee verwijs ik gaarne naar de verzamelbundel van Eric Hobsbawm '*The Invented Tradition*'.¹⁹⁰

Het is uitermate moeilijk om een algemeen inzicht te verwerven op de politieke en sociale perceptie van de Antwerpenaren tegenover hun Joodse medeburger, maar het is niet te ontkennen dat velen een passieve houding aannamen en een desinteresse naar Jodenvervolgung toe hadden, doordat zij beïnvloed waren door hun leefmilieu; de maakbare mens.

Verzetskranten en ook burgers veegden in eerste instantie voor eigen deur.

De ondergrondse, vooral middels hun politieke ideologie, de gewone burger middels eigen behoud.

¹⁹⁰ Hobsbawm and Ranger, *The Invented Tradition*, (Cambridge: University Pr.; Reissue editie 26 maart 2012), https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hobsbawm_and_Ranger_ed's_The_Invention_of_Tradition.pdf, 1-263..

6.3. Politieke en sociale perceptie van de kranten middels hun berichtgeving.

<p><i>Steeds Vereenigd- Unis Toujours Antwerpen</i></p>	<p><i>La Libre Belgique Antwerpen</i></p>	<p><i>Het Vrije Woord.. (Mandel) Antwerpen</i></p>	<p><i>Het Vrije Woord Antwerpen</i></p>	<p><i>Morgenrood Antwerpen</i></p>
<p>Politiek: Bezetting: -Tegen de Orde, bewust van een (nakend) schrikbewind. -Verzet tegen de Orde en de collaborateurs, zijnde de verraders. -Bewust van meelopers en diepgelovigen</p>	<p>Politiek: Bezetting: -Tegen de Orde, bewust dat de Orde geen fysieke vrijheid inhoudt, geen vrijheid van meningsuiting, wel gevangnissen en ziekenhuizen die refereren naar doden en gewonden. -Verzet tegen de Orde en de collaborateurs, zijnde de verraders. -Bewust van meelopers en diepgelovigen</p>	<p>Politiek: Bezetting: -Tegen de Orde. Bewust dat de Orde imperialisme nastreeft, volkeren verslaaft, plundert, moord, deporteert en dat er meelopers zijn en diepgelovigen van de Orde. -Inzicht in het functioneren en opbouw van Nationaal Socialistische politiek. -Verzet tegen de Orde en de collaborateurs -Zeer goede kennis van de Nazipolitiek elders (buiten België) betreffende de Jodenkwestie</p>	<p>Politiek: Bezetting -Tegen de Orde. Bewust van een totalitair, dictatoriaal regime. -Verzet tegen orde en collaborateurs. -Inzicht in de vernietigende politiek van de Nazi's betreffende andersdenkenden en anders zijnden. -Kennis van de Nazi politiek elders (buiten België) betreffende de jodenkwestie</p>	<p>Politiek: Bezetting -Tegen de Orde en zijn bestuur en streed tegen arbeidersdeportaties -Verzet tegen de Orde en de collaborateurs.</p>
<p>Politiek: Winterhulp (noodhulp tegen honger) -Bestuur hanteert vriendjespolitiek</p>	<p>Politiek: Winterhulp (noodhulp tegen honger) -Geen melding</p>	<p>Politiek: Winterhulp (noodhulp tegen honger) -Bestuur is incompetent</p>	<p>Politiek: Winterhulp (noodhulp tegen honger) -Bestuur stigmatiseert Joden zijnde banketteerders (in spijs en drank) -Roept elke arbeider om Winterhulp aan te vragen ongeacht het verdiende salaris, omdat er financieel geen gelijke verdeling heerst en de Bourgeoisie overvloed heeft.</p>	<p>Politiek: Winterhulp (noodhulp tegen honger) -Bestuur is incompetent</p>
<p>Politiek: Jodenvervolging -Kaart hier en daar de vervolging aan en omschrijft het als niet goed. -Beschouwt sommige acties zelfs als onmenselijk.</p>	<p>Politiek: Jodenvervolging -Geen expliciete aanklacht tegenover Jodenvervolging, wel hoe het bestuur van de bestaande Orde voor de verzetskrant</p>	<p>Politiek: Jodenvervolging -Grote aanklacht tegen Jodenvervolging, zelfs oproep tot onderduiken en voor iedere burger een oproep tot</p>	<p>Politiek: Jodenvervolging -Eerste melding was over de Lembergse Joden die door het regime vervolgd werden.</p>	<p>Politiek: Jodenvervolging -Eerste melding in 1942 waar men zware kritiek levert op de stigmatisering van de Joden zijnde de zogenaamde oorzaak van sociale</p>

	<i>aanvoelt, zonder daarbij de Joodse gemeenschap erbij te betrekken.</i>	<i>voorzichtigheid. -Men waarschuwt iedere burger voor het gevaar van deportatie.</i>		economische ellende en de deportaties naar de Dossinkazerne die eerder als informatief worden neergepend.
Sociaal: Burgers van België <i>-Vlamingen en Walen (ook al is een ouder of voorouder van andere origine)</i>	Sociaal: Burgers van België <i>-Vlamingen en Walen van origine</i>	Sociaal: Burgers van België <i>-Iedereen die in België leeft, ongeacht de geloofsovertuiging of herkomst</i>	Sociaal: Burgers van België <i>-In se, iedereen die in België leeft, ongeacht de geloofsovertuiging of herkomst, anderzijds</i>	Sociaal: Burgers van België <i>-Ondanks het pleidooi voor menselijke gelijkwaardigheid is er een zeker "wij-zij attitude".</i>
Sociaal: Joden <i>-'Wij-zij' attitude</i>	Sociaal: Joden <i>-'Wij-zij' attitude</i>	Sociaal: Joden <i>-Medeburgers</i>	Sociaal: Joden <i>-Medeburgers</i>	Sociaal: Joden <i>-'Wij-zij' attitude</i>

7. Conclusie

Waarom de Jodenvervolgung geen prominent onderwerp was kan deels beantwoord worden doordat de leden van de verzetspers eigen sociale waarnemingen hadden en deze doorheen de oorlog al dan niet verder ontwikkelden.

De wortels van de maatschappelijke perceptie tegenover Joden lagen in het interbellum en konden doorheen jaren dertig op een negatieve manier verder gedijen.

Ook het toenmalig politiek en economisch beleid, en de voelbare crisis van de jaren dertig, hadden de perceptie van het individu op de Joodse mensen beïnvloed; de Joden fungeerden als zondebok bij maatschappelijke spanningen, waardoor er radicale ideeën ontsproten. Deels zal de onderzoeksvraag altijd ergens onbeantwoord blijven omdat de verzetsleden meestal niet gedurende de hele oorlog bij één verzetskrant bleven en ook niet op één plaats, daarvoor was het te gevaarlijk. Zij hadden namelijk in eerste instantie de missie om vanonder het juk van de bezetter te komen, ongeacht de politieke of religieuze ideologie.

Men was er trouwens in het begin nog stelligst van overtuigd dat de oorlog snel zou gedaan zijn, dankzij de geallieerden.

Voor de één was dat Engeland, voor de ander was dat Rusland, naargelang de politieke overtuiging. Niets was minder waar, het duurde tenslotte voor Antwerpen vijf jaar vooraleer de oorlog 'definitief' voorbij was.

Tijdens de bezetting waren de verzetskranten vooral met de eigen zaak bezig, namelijk de vijand en zijn collaborerenden aan de galg helpen. Zij waren echter ook een kind des tijds en

dus zal de Jodenperceptie van de clandestiene pers deels suggestief beantwoord kunnen worden. Tot op heden kan niet gezegd worden waarom exact de Jodenvervolging als zodanig weinig aandacht kreeg binnen de Belgische clandestiene pers.

Dat Henri Mandel en zijn team, als het ware zo scherp analyseerden lag vast en zeker in eerste instantie aan het feit dat Mandel, en ook andere leden van de verzetskrant enerzijds zelf Jood waren en anderzijds hadden de niet Joodse medewerkers een geheel andere kijk op medeburgerschap. Het 'Vrije Woord' van Henri Mandel was echter ook een intellectueel blad met hoogopgeleide medewerkers die een analytische en scherpe geest bezaten.

Het communistische blad 'Het Vrije Woord' deed zijn Leninistisch-Trotskistisch Marxisme alle eer aan door op bepaalde momenten letterlijk tot actie op te roepen. Echter was men niet altijd even consequent, wat te maken zou kunnen hebben met het feit dat leden van clandestiene kranten niet per definitie vaste waarden van de verzetskrant waren.

Het kan niet ontzien worden dat enkelen van de clandestiene pers een eigen ingebakken overtuiging hadden jegens de Joden. De één noemt ze bijvoorbeeld een 'medeburger', de ander zit in het 'wij-zij' verhaal. De critici onder ons kunnen stellen dat de schrijver of schrijvers van een bericht in eigen goeddunken handelde(n), binnen de eigen perceptie en zomede niet de algemene waarneming en het gedachtegoed van de verzetskrant tegenover de Joden vertegenwoordigde(n).

Tegelijkertijd kan deze kritiek niet veralgemeend worden omdat een verzetslid binnen de verzetskrant zich ook spiegelde aan de desbetreffende ideologie. Het zou aannemelijker zijn dat "wat" er over de Jodenvervolging geschreven werd en "hoe" het geschreven werd een groepsstatement was, en geen weerspiegeling van de individuele waarneming van het verzetslid.

In eerste instantie zijn alle verzetskranten een omstander omdat het activisme niet of nauwelijks aanwezig was. Indien er tot actie opgeroepen werd, was dit niet consistent.

De clandestiene pers riep bijvoorbeeld niet op tot demonstratie na de gewelddadige razzia's en de in brand gestoken synagoge.

Sommigen lieten hun stem horen bij de ordemaatregelen jegens de Joodse gemeenschap en één verzetskrant riep bij de arbeidersdeportatie op tot actief verzet. De clandestiene pers trok niet gezamenlijk aan één touw!

*'Man muss etwas machen, um selbst keine Schuld zu haben. Dazu brauchen wir einen harten Geist und ein weiches Herz. Wir haben alle unsere Maßstäbe in uns selbst, nur suchen wir sie zu wenig.'*¹⁹¹ Sophie Scholl slaat de nagel op de kop.

Het verzet heeft weinig gedaan met betrekking tot Jodenvervolging en heeft het verzuimd om op te komen voor de medeburger als zodanig. Het verzet had een harde geest, met name moed en stalen zenuwen voor de eigen zaak, maar niet genoeg moed en stalen zenuwen voor een ganse gemeenschap, want het hart was blijkbaar niet week genoeg, niet medelevend genoeg.

Het verzet had eigen maatstaven maar zocht voor de Joodse burgers te weinig naar de maatstaf van wat een medemens is, welke steun en verdediging een mens in het algemeen

¹⁹¹ "Sophie Scholl", Zitat zum Thema: Mut, Mutlos, Aphorismen.de, geraadpleegd op 30 mei 2023, <https://www.aphorismen.de/zitat/203299>.

nodig heeft. Het verzet heeft heldendaden begaan, zonder meer, heeft risico's genomen en gestreden voor vrijheid maar niet voor onvoorwaardelijke gelijkheid.

Het zou echter fout zijn om de mensen die Joden onderdak hebben gegeven te ontzien. Zij zijn de vertegenwoordigers van Sophie Scholls citaat, maar de realiteit leert ons dat zij een minderheid vormden, waardoor geconcludeerd kan worden dat Max Weber het wel eens bij het rechte einde zou kunnen hebben door te stellen dat het individueel sociaal handelen niet uit eigen wil gebeurt, maar door toedoen van de sociale maatschappij waarin het individu zich bevindt. Het individu wordt steeds in zekere mate beïnvloed.

De cohesie '*verzet en Jodenvervolging*' is vast en zeker nog niet aan zijn einde toe, integendeel, het heeft nood aan gedetailleerd onderzoek want de aanwezigheid van de dubbele moraal is niet te ontkennen, zie '*La Libre Belgique*'.

Waarom?

Het antwoord ligt misschien in het analyseren van alle Belgische verzetskranten met betrekking tot de Jodenvervolging.

Het subjectieve karakter van het woord '*perceptie*' maakt zo'n onderzoek niet eenvoudig. Deze onderzoeksvraag leidde tot de bewustwording dat onze waarneming in ons huidige politiek en sociaal landschap, waarbij sociaal-economische transformaties en dynamieken volop aan de gang zijn binnen de globaliserende politiek, ons niet immuun maken tegen nieuwe conflicten.

Het zijn die nieuwe conflicten die op hun beurt een '*current issue*' vormen, waarbij minderheidsgroepen wederom in het vizier komen te staan van diegenen die zich uitgeroepen hebben als zijnde natives, en zich het autoriteitsrecht en zelfgevoerde maatstaven toemeten, komende uit zelfgecreëerde percepties, die wederom in naam van "de" lange traditie en "de" pure etniciteit gebruikt maar vooral ook misbruikt worden voor allerlei doeleinden.

Velen verliezen weliswaar uit het oog dat deze percepties ingebeelde realiteiten zijn.

'Die Einbildung ist auch 'ne Bildung', dit was in het verleden een probleem, is nog steeds en problematisch en zal het in de toekomst ook blijven.

Hoe met het verleden om te gaan ligt in onze eigen handen, echter moeten we er ons van bewust zijn dat onze huidige omgang met het verleden, onze toekomst bepaald.

Meer nog, wij moeten ons bewust zijn dat hoe een individu, gemeenschap of groep het verleden aanschouwt en ervaart nooit voor iedereen 100% hetzelfde zal zijn.

Daarom is de '*Vergangenheitsbewältigung*' een moeilijke oefening die in het algemeen niet uitsluitend mag worden toegeschreven aan Duitsers maar aan iedereen die betrokken was in tijden van extremen.

Ik eindig met een citaat van Kahlil Gibran, die u en mij toelaten tot nadenken, maar ook ons levenspad kan effenen; "*We often borrow from our tomorrows to pay debts to our yesterday.*"¹⁹²

¹⁹² "Khalil Gibran", citatennet, geraadpleegd op 30 mei 2023,

https://citatennet.net/quotes/kahlil_gibran/30552/citaat-wij-lenen-vaak-van-de-toekomst-om-de-schulden-van-het-verleden.html.

BIJLAGEN

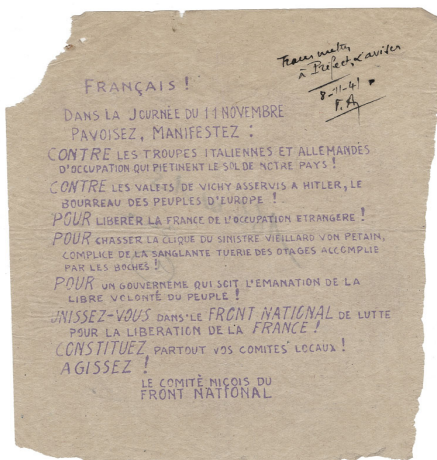


“Rantsoeneringskaart Antwerpen”, Delcampe verzameling algemene zegels, eindigt op 23 juni 2023, geraadpleegd 20 mei 2023, <https://www.delcampe.net/nl/verzamelingen/algemene-zegels/rantsoeneringskaart-antwerpen-zie-fotos-voor-detail-aub-481453287.html?refresh=bids#tab-bids>



Shivei Isaias

Maurice Pasternak [ill.], “ Shivei Isaias, Les enfants des partisans juifs”, getuigen.be, 2023, geraadpleegd op 20 mei 2023, <http://www.getuigen.be/Getuigenis/3den/enfants-partisans-juifs/tkst.htm#Hommage%20au%20Martyre>



“Papillon FN”, Musée de la résistance en ligne, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://museedelaresistanceenligne.org/media3467-Papillon-FN-appelant-manifester-le-11-novembre-1941#zoom-tab>

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Antwerpen.Het Rijksarchief in België.Provincie Antwerpen. *Ordemaatregelen joden- vreemdelingen, 1940-1944*. Provinciale instellingen (N), inventarisnummer: 765, BE-A0511 / PAA981.

Belgisch Strafwetboek. Bederf van de jeugd en prostitutie, Art 380 bis., Opgeheven art. 117, 15° Wet maart 2022 (BS 30 maart 2022), met ingang van 1 juni 2022 (art.118).

Brussel. Carcob-Dacob, Centre des Archives de communisme en Belgique, Archiefn° 28: Anvers.

Brussel. Carcob-Dacob, Centre des Archives de communisme en Belgique, ms. SA7391: C141. : Gerard Van Moerkerke.

Bronnen online

Steeds Vereenigd-Unis Toujours

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p.3, 6: *Van alles wat*, sluikartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/en/node/44398/download/joLiNhm6djT9EadAUQbn>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd - Unis Toujours*, 1941, nr. 4, p.2: *Voor een Vrij België-pour une Belgique Libre, Zwarte lijst, schandpaal der Verraders, verdacht*, Timmermans S.J., sluikartikel, 01-01-1941 t/m 31-12-1941. Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/JnvV5LYd7GuQc65pnjzE>.

Brussel.The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr 4, p.7 : *Belg gefusilleerd*, sluikartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/p35z7QuntmqeoShcyFGY>

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr 4, p.8 : *Een staaltje van de Nieuwe Orde*, sluikartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/StzmihRpVJcuxAbzNQyx>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr. 4, p.8 :*Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, Een staaltje van de nieuwe Orde*, sluikartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44398/download/p35z7QuntmqeoShcyFGY>

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd – Unis Toujours*, 1941, nr. 3, p.2: *Voor een Vrij België- pour une Belgique Libre, REX*, sluikartikel, april 1941. Geraadpleegd op 30 maart 2023. <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44396/download/CgFndiVpQPTqFabwCkxM>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis Toujours*, 1941, nr. 3, p.5-6: *Voor een Vrij België- pour une Belgique Libre, Les origines juives de Léon Degrelle*, sluikartikel, april 1941. Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44396/download/CgFndiVpQPTqFabwCkxM>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Steeds Vereenigd-Unis toujours*, 1941, nr. 7, p.4 :*Voor een Vrij België-Pour une libre Belgique Libre, En zeggen...*, sluikartikel, 1/1-31/12/41. Geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/44404/download/GLCdWonyvHQ6is7UHZAx>.

La Libre Belgique: Nouvelle série de guerre. Edition de Province. (Antwerpen)

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique*. Nouvelle série de guerre, 1940, 1 année, nr. 4, p.1-2: *L' ordre Nazi* sluikartikel, november 1940. Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42485/download/Qqa55Y7smVX7qVgkuHXk>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique*. Nouvelle série de guerre. Edition de province, 1941, nr. 6, p. 1-3: zonder titel, sluikartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42486/download/AUApweYa7cEUU7HX3TbC>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *La Libre Belgique*. Nouvelle série de guerre, *Edition de province*, 1941, N° spécial, p.4: *L'orde nouveau en Belgique, sluikartikel ,Février-Mars 1941*. Geraadpleegd op 1 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/42487/download/Wm5UsP3SNyWHvFRUNyGz>.

Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de bezetter te Antwerpen en elders.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter in Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.1: *Hun taak en de onze, sluiartikel*, oktober 1940.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8943>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van de bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p. 1-2: *Hun taak en de onze, sluiartikel*, oktober 1940.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/8UqcuJ8qgb2kH9WkP5R7>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.2: *Hun taak en de onze, sluiartikel*, oktober 1940.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/CQATjSrMYdFFUkDSYh8J>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 1, p.2: *Hun taak en de onze, sluiartikel*, oktober 1940.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45480/download/C9RWPq9nYQAHZXqBkLcT>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr.2, p.4: *Landgenooten, sluiartikel*, november 1940.
Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45481/download/smEqUahRkiXmzr2USq8X>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, verschijnt tegen wil en dank van den bezetter, te Antwerpen en elders*, 1940, nr. 3, p.4: *Opgepast Sinjoren, sluiartikel*, december 1940.
Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45482/download/HSnwyNuDqYMJgFTfbpLp>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter en elders, 1941, nr. 4, p.4: Wanneer er sprake is van Duitse schenkingen*, sluiartikel, januari 1941.
Geraadpleegd op 25 mei 2023,
<https://warpress.cegesoma.be/en/node/45483/download/jH26bY29moVuVqsxobaz>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter in Antwerpen en elders*, 1941, nr. 7, p.2: *Wij zullen pal staan voor onze overtuiging*, sluiartikel, april 1941.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45486/download/PtXbFTbUH5pGtatzxKN5>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 13, p.2: *Het slachtoffer moet gestraft worden, sluiartikel*, september 1941.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45492/download/MYj6TxK5L2seomvAW3nA>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 17, p. 1-2: *Oproep aan onze landgenoten van joodse afkomst of geloofsbelijdenis*, sluiartikel, december 1941.
Geraadpleegd op 28 april 2023, geraadpleegd op 28 april 2023,
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45496/download/ZGcSrx5osNB2MGCQJhQf>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1941, nr. 17, p.2: *Oproep aan onze landgenoten van joodse afkomst of geloofsbelijdenis*, sluiartikel, december 1941.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45496/download/ZGcSrx5osNB2MGCQJhQf>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 24, p. 1-2: *Oppassen is de boodschap, sluiartikel*, maart 1942.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45503/download/MGVxMGtgb5i7i8aKYm>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 29, p.2 *Kanttekeningen bij de nieuwe beestachtigheid der Nazis tegen de Joden*, sluiartikel, juni 1942.
Geraadpleegd op 28 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45506/download/ptULqWia4TdoAtmu8DgT>

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1942, nr. 31, p.1: *De Nazi-Barbaren doen ons opnieuw de middeleeuwen beleven*", sluiartikel, augustus 1942. Geraadpleegd op 28 april 2023,
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45508/download/xxLiRVvQJicqrgNdroUR>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Verschijnt tegen wil en dank van den bezetter te Antwerpen en elders*, 1942, nr.31, p.2: *De Nazi-Barbaren doen ons opnieuw de middeleeuwen beleven*, sluiartikel, augustus 1942. Geraadpleegd op 27 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45508/download/xxLiRVvQJicqrgNdroUR>.

Het Vrije Woord

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord*, 1941, p.3: *Voor Winterhulp?*, sluikartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 25 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/en/node/45464/download/BD2hxrve92D4GME7N3e3>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord*, 1941, p.5: *Volkseetmalen en de restaurants der Keyzerlei, januari 1941*. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45464/download/7hmzGqViuJzVDSfxo6vQ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms., *Het Vrije Woord*, 1941, p. 4: *Fascistische gruwel in bezette Lemberg*, sluikartikel, januari 1941. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45477/download/MA7PDapqEH2LbbM8AaUJW>

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij*, 1941, p.4: *Eischt de intrekking tegen de schandelijke maatregelen tegen de Joodse bevolking*, sluikartikel, september 1941. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45465/download/NBTLACsXqVTcE3BRc3eu>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije woord. Strijdblad van de Antwerpsche Federatie der Vlaamsche Kommunistische Partij*, 1941, p. 1: *Opent de poorten der gevangenissen*, sluikartikel, december 1941. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45466/download/foJ7Jc6cunTqm6e>

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord, Orgaan der Vlaamsche Kommunistische Partij Federatie Antwerpen*, 1943, nr. 5 p.7: *De mensenjacht gaat onverminderd voort. Nazi Kultur*, sluikartikel, juni 1943. Geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45459/download/FbrUrKo3TEZn6KmTGXDJ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamse Kommunistische partij, der Federatie Antwerpen*, 1943, nr.5, p. 6-7: *Hoe staan wij er voor? De weerstand tegen de deportatie groet met den dag aan*, sluikartikel, 1 juni 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45459/download/UNk2K6Wb4CNVUNHbJdxJ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamsche kommunistische partij*, 1943, nr. 7, p.5: *De mensenjacht gaat onverminderd voort*, sluikartikel, 1 september 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45469/download/rNx9hG7gdiM3c7SrTeue>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord*, 1943, nr. 7, p. 5-6: *De mensenjacht gaat onverminderd voort*, sluikartikel, 1 september 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45469/download/rNx9hG7gdiM3c7SrTeue>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamsche kommunistische partij, Federatie Antwerpen*, 1943, nr. 7, p.6: *Solidariteit*, sluikartikel, december 1943. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45478/download/BUiXoUPjUevgt533s6SJ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoman ms. *Het Vrije Woord. Orgaan der Vlaamsche kommunistische partij, Federatie Antwerpen*, 1944, p. 2: *Door hun spontaan door eensgezind optreden belette de Antwerpse bevolking dat de mensenjagers die bezig waren jonge werkweigerars op te halen hun slag*, sluikartikel, mei 1944. Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/45470/download/WAwk7Ao8QFmH8A2RXA2K>.

Morgenrood

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdbald*, 1941, p.2: *Dictatuur van den Koning*, sluikartikel, april 1941. Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43025/download/Uw6XgmXQfv9qeb3KPJfR>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1941, p.3-4: *Demokratie als levenshouding*, sluikartikel, november 1941. Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

Brussel. The Belgian War Press, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1941, p.3: *Kurze Nachrichten*, sluikartikel, november 1941. Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

Brussel. The Belgian War Press, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1941, p.4: *Kurze Nachricht*, sluikartikel, november 1941. Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43016/download/HeK7YvJff2NY7MnHyRhZ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1942, p.4: *Kurze Nachricht*, sluikartikel, januari 1942.
Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43027/download/KKN9trXDETQJudLfN5jQ>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1943, nr.23, p.2: *Wat de Moffenpers verzwijgt. Kleine Kroniek der Aanhoudingen*, sluikartikel, april 1943
Geraadpleegd op 4 mei 2023,
<https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43018/download/h2gPQuZGhHiZGHzmJ55a>.

Brussel. The Belgian War Press, Cegesoma, ms. *Morgenrood, Socialistisch Strijdblad*, 1944, p.4: *Wat de Moffenpers verzwijgt. Kleine Kroniek der Aanhoudingen*, sluikartikel, januari 1944.
Geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/43021>.

WERKEN

Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006, (1983).

Assaer, Gustaaf e.a.. *Het Groot Geschiedenisboek van Antwerpen*. Antwerpen:stadsarchief Antwerpen-Waanders, 2010.

Caestecker, Frank. *Ongewenste gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de jaren dertig*. Brussel: VUBPress, 1993.

Croughs, Frederic. 'Topic-Modeling: Een comparatieve analyse van de Belgische verzetspers van de Tweede Wereldoorlog. De toepassing van een methodologie op de Belgische verzetspers.' Onuitgegeven masterproef UGent, 2014-2015.

Debruyne, Emmanuel, Seberechts, Frank, Wouters, Nico, in met samenwerking van Saerens, Lieven
Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgning onder redactie van Rudi van Doorslaer : 568-581. Antwerpen:Manteau, 2007.

Ders, "Neuzeit". 'Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe' in *Ders, Vergangene Zukunft*, 300- 348, 321. Siehe erneut: Ders., 'Das achtzehnte Jahrhundert als Beginn der Neuzeit' in, Reinhart Herzog, *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*, 269-282, 278, München, Reinhart Koselleck, 1987.

Driebergen, Michiel, Van Ruyven, Kees, Ruud Meij en Kessler, Dolph. '*Lviv*', *stad van paradoxen*. Dokkum: Wijdemeer Louw Dijkstra, 2014.

Emmanuel, Gerard. *De schaduw van het Interbellum. België van euforie tot crisis 1918-1939*. Tielt:Lannoo, 2017.

Gotovitch, José. 'Beeld van de klandestiene pers in 1940'. *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, n°2 (1972): 263-265.

Grobyn, Ronny, Spriet, Winston. *De massa in verleiding, de jaren dertig in België*. Wetteren: Ludion-ASLK, 1994.

Heylen, Steve, De Nil, Bart, D'Hondt, Bart. *Geschiedenis van de provincie Antwerpen, een politieke biografie*. Antwerpen: Provincie Antwerpen, 2005.

Hobsbawm, Eric. *The Age of Extremes .The Short Twentieth Century 1914-1991*. Londen: Abacus, 1994.

Hobsbawm, Eric en Ranger, Terrence, *The Invented Tradition*. Cambridge: University Press, Reissue edition, 2012.

Lindemann, Albert. *Anti-Semitism before the Holocaust*. Harlow: Pearson, 2000.

Louyet, Paul. *België in de Tweede Wereldoorlog deel 1. De verloren vrede*. Kapellen: Pelckmans, 1993.

Maerten, Fabrice. 'De sluiipers in bezet België'. In *Samenleving en verzet*, onder redactie van An Renard, Martine Vermandere, m.m.v. Luc Lievyns en Dirk Martin Tegendruk, *Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog*: 75. Gent: Amsab-ISG, 2004.

Maerten, Fabrice. *Was opa een held? Speuren naar mannen en vrouwen in het verzet tijdens WOII*. Tielt:Lannoo, 2020.

Martin, Dirk. 'Het lokale politieke personeel 1918-1940 :Proeve van een comparatief onderzoek naar politiek-electorale en socio-demografische kenmerken van grootstedelijke (kandidaat-) gemeentemandarissen te Gent en te Antwerpen'. Onuitgegeven doctoraatsverdediging, universiteit Gent, Brussel: s.n. 1990.

Martin, Dirk en Saerens, Lieven. *Steden in oorlog. Antwerpen 1940-1945*. Antwerpen: Manteau, 2018.

Mertens, H. *Steeds Verenigd door dik en dun. Een sluiikblad uit het Antwerpse tijdens de tweede wereldoorlog 1940-1944*. Antwerpen: UA, OLV, 2006.

Mortier, Manon. 'Les malheureux Juifs! Aandacht voor de Jodenvervolgning in de Belgische verzetspers 1940-1944.' onuitgegeven masterproef UGent, 2020-2021.

- Perry en Schweitzer. *Antisemitism Myth and Hate from Antiquity to the Present*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Saerens, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn Joodse bevolking 1880-1944*. Tiel: Lannoo, 2000.
- Saerens, Lieven. 'De Belgische opinie tegenover Joden (1933-1940)'. *Spiegel, Historiaal*, n°5 (1986): 245-251.
- Saerens, Lieven. *Antwerpen, de stad der vergetelheid*, onder redactie van Eric Corijn: 104. Antwerpen: Manteau, 2002.
- Saerens, Lieven, Van Goethem Herman, Verbraken, Paul. *Collaboratie in Vlaanderen, vergeten en vergeven?* Antwerpen: Manteau, 2002).
- Soen, Violet. *Geschiedenis is een werkwoord. Inleiding tot het historisch onderzoek*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2021.
- Van Aniel, C. *Jodenhaat en Jodenangst. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme*. Amersfoort: De Horstink, 1983.
- Van Den Wijngaert, Mark. e.a. *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Antwerpen: Standaard, 2004.
- van der Horst, Pieter. *De Mythe van het Joodse Kannibalisme*. Den Haag: CIDI, 2006.
- Verdurme, Isabel. *De Joodse zielsverhuizing: het Antwerps-joods theater tijdens het interbellum, Di jiddische Bühne, joods theater in Antwerpen tijdens het interbellum*. Leuven: KUL Faculteit Letteren, Bijzondere Collecties, Departement Geschiedenis, Nieuwste Tijd, 1999.
- Weber, Max. *Gesammelte Aufsätze, 7 dln.* Tübingen: Die Max-Weber-Gesamtausgabe, 2002 (1988), Tübingen, 1984,- wird noch stets bearbeitet.
- Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen.: Johannes Winckelmann, 5 de Auflage, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1980.
- Wouters, Nico. *Oorlogsburgemeesters 40/44: lokaal bestuur en collaboratie in België*. Tiel: Lannoo, 2004.

DIGITALE INFORMATIE

- "Antwerpen herdenkt: Het Antwerpse stadsbestuur en de Duitse bezetting, een verregaande samenwerking", stad Antwerpen, 2023, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/het-bestuur-van-de-stad>.
- "Antwerpen herdenkt: Het dagelijks leven en overleven", stad Antwerpen, 2023, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/het-dagelijks-leven>.
- Brandsma Bart, "Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken", *Inside Polarisation VOF*, 2016, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://insidepolarisation.nl/>.
- Collignon Alain, "Winterhulp", Warpress, Cegesoma, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/winterhulp.html>.
- "Dagelijks leven en overleven onder de bezetting, mondelinge herinnering", youtube.be, geraadpleegd 18 maart 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=glEaC0G6xXQ&t=17s>.
- De Prins Gert, 'Behoudt den moed, behoudt de hoop'. *Sluikpers in Antwerpen in, Tegendruk: Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog: 103-107. Gent: Amsab-ISG, 2004, geraadpleegd op 14 april 2023, <https://warpress.cegesoma.be/sites/warpress.cegesoma.be/files/Tegendruk.pdf>*.
- De Wever Bruno, "Volk en Staat. Encyclopedie van de Vlaamse Beweging", NEVB online, geraadpleegd op 22 april 2023, https://nevb.be/wiki/Volk_en_Staat.
- Driebergen Michiel en Kessler Dolph, "Liviv, stad van paradoxen", Geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.lvivbook.com/#:-:text=Lviv%2C%20Stad%20van%20Paradoxen&text=>
- "Geschiedenis, uitsluiting en vervolging Derde Rijk tot 1939", Duitsland Instituut, DIA, geraadpleegd op 18 maart 2023, <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/64/uitsluiting-en-vervolging>.
- "Gotovitch José", Cegesoma, 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/jos%C3%A9-gotovitch>.
- Historisch Woordenboek, Instituut voor de Nederlandse taal, online, geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://gtb.ivdnt.org/search/?owner=vmnw>.
- Hobsbawm Eric en Ranger Terrence, *The Invented Tradition*, (Cambridge: University Pr.; Reissue editie 26 maart 2012), https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hobsbawm_and_Ranger_edds_The_Invention_of_Tradition.pdf, 1-263..
- "La Libre Belgique, profiel van een sluikblad", The Belgian War Press, Cegesoma, geraadpleegd op 26 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8946>.

“Les enfants des Partisans juifs”, Getuigen.be, geraadpleegd op 12 mei 2023, <http://www.getuigen.be/Getuigenis/3den/enfants-partisans-juifs/tkst.htm#Hommage%20au%20Martyre>.

“Luyten Dirk”, Warpress, Cegesoma, geraadpleegd op 4 mei 2023, http://cegesoma.all2all.org/cms/dirkl_nl.php.

“Gibran Khalil”, citatennet, geraadpleegd op 30 mei 2023, https://citatennet.net/quotes/kahlil_gibran/30552/citaat-wij-lenen-vaak-van-de-toekomst-om-de-schulden-van-het-verleden.html.

Heijma Bouwe, “Henrik Mandels papers”, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, geraadpleegd op 22 april 2023, <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH03191>.

“Het Vrije Woordenboek, online, geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://nl.wiktionary.org/wiki/kwartier>.

“Interbellum”, Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, geraadpleegd op 27 maart 2023, www.klm-mra.be/sites/default/files/interbellumsecundair.pdf.

Lagrou Pieter. “Belgium” in Bob Moore (dir.) *In Resistance in Western Europe*. Oxford: Berg, 2000, geraadpleegd op 28 maart 2023, https://www.academia.edu/30000499/Belgium_in_Bob_Moore_dir_Resistance_in_Western_Europe_Berg_Oxford_2000_pp_27_63.

Larousse, woordenboek online, <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/boche/997>

“Leve de Witte Brigade, archieven van de gewapende verzetsgroep Witte Brigade (Fidelio)”, Cegesoma, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/archieven-van-de-witte-brigade>.

Laureys Erik. “De beroving van de joodse diamantairs in Antwerpen 1940-1944. *Belangen van de Duitse oorlogsindustrie versus ontjoodsingspolitiek*”, *Journal Belgian History*, 152-153, geraadpleegd op 23 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/cht7_05_EL_aureys.pdf.

“Mandela Nelson”, brainquote, geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.brainyquote.com/quotes/nelson_mandela_157855.

Martin Dirk, “Regimecrisis en lokaal bestuur in het interbellum. *Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1928*”, geraadpleegd op 27 maart 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/fr/system/files/article_pdf/007_Martin_chtp01.pdf.

“Meer informatie over het verzet”, Het nationaal archief Nederland 1940-1945, geraadpleegd op 14 april 2023, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/tweede-wereldoorlog-verzet-in-nederland>.

Mortier Manon, “Steeds Vereenigd - Toujours unis, De broers Crutzen”, Thema verzet, België in oorlog-Belgium WII, geraadpleegd op 30 maart 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/artikels/steeds-vereenigd-unis-toujours.htm>.

“Papillon FN, appellant à manifester le 11 novembre 1941”, Musée de la résistance en ligne, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://museedelaresistanceenligne.org/media3467-Papillon-FN-appellant-manifester-le-11-novembre-1941#zoom-tab>.

“Papillon FN”, Musée de la résistance en ligne, 2003, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://museedelaresistanceenligne.org/media3467-Papillon-FN-appellant-manifester-le-11-novembre-1941#zoom-tab>

Pasternak Maurice [ill.], “Shivei Isaias, Les enfants des partisans juifs”, getuigen.be, 2023, geraadpleegd op 20 mei 2023, <http://www.getuigen.be/Getuigenis/3den/enfants-partisans-juifs/tkst.htm#Hommage%20au%20Martyre>

Pauwels Luc, Leemans Victor overleden, “Vlaams, katholiek maar vooral carrière politicus”, Doorbraak.be, meer dan een mening, 3 maart 2023, geraadpleegd op 4 mei 2023, <https://doorbraak.be/3-maart-net-binnen-victor-leemans-overleden-vlaams-katholiek-maar-vooral-carrierepoliticus/>.

“Polarisatie: inzichten in de dynamiek van het wij-zij training en consultancy”, Vlaanderen databank Sociale Samenhang, geraadpleegd op 29 maart 2023, <https://databank-sociale-samenhang.vlaanderen.be/polarisatie-inzicht-de-dynamiek-van-het-wij-zij-denken-training-consultancy>.

“Rantsoeneringskaart Antwerpen”, Delcampe verzameling algemene zegels, eindigt op 23 juni 2023, geraadpleegd 20 mei 2023, <https://www.delcampe.net/nl/verzamelingen/algemene-zegels/rantsoeneringskaart-antwerpen-zie-fotos-voor-detail-aub-481453287.html?refresh=bids#tab-bids>

“Saerens Lieven”, Archief Cegesoma, geraadpleegd op 12 april 2023, <https://www.cegesoma.be/nl/lieven-saerens>.

Sabater Valeria, “Psychologie, sociale psychologie, sociale perceptie. *Wat jij van anderen vindt en wat zij over jou denken*”, Verken je geest, 27 december 2022, geraadpleegd op 18 maart 2023, <https://verkenjegeest.com/sociale-perceptie-wat-jij-van-anderen-vindt-en-wat-zij-over-jou-denken/>.

Sanders Huub, “Vrank en Vrij”, Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis, geraadpleegd op 21 april 2023, <http://iisg.nl/collections/vrank-vrij/history-nl.php>.

"Scholl Sophie: Zitat zum Thema: Mut, Mutlos", Aphorismen.de online, 2023. <https://www.aphorismen.de/zitat/203299>.

Schwarz O.J.R.A. 'Jodenhaat-schuld van christenen?', *Streven*, Jaargang 19 (1965-1966), 534.
Geraadpleegd op 26 mei 2023, https://www.dbnl.org/tekst/_str005196501_01/_str005196501_01_0067.php.

"Stad in de storm, dagelijks leven onder de bezetter", Antwerpen herdenkt, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogstemas/het-dagelijks-leven>.

"Stadsplan Antwerpen, 'De Seefhoek en Pothoekstraat'", Google map, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.google.com/maps/place/Seefhoek,+2060+Antwerpen>.

Stutje Jan Willem, "Ernest Mandels kleine oorlog. Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945", *Journal Belgian History*, geraadpleegd op 1 mei 2023, https://www.journalbelgianhistory.be/en/system/files/article_pdf/chtp12_001_Stutje.pdf.

Van Dale, woordenboek online, <https://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=&lang=nn>.

Van Goethem H, 'Het enfant terrible Camille Huysmans (1871-1968)'. *Ons Erfdeel*, jaargang 43, januari-februari, n°1 (2000): 619-620.
Geraadpleegd op 10 april 2003, https://www.dbnl.org/tekst/_ons003200001_01/_ons003200001_01_0144.php.

Van Loo Pieter, "Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers? Le Peuple, La Libre Belgique en Le Soir in 1938-1940", Universiteit Antwerpen, 2010, geraadpleegd op 1 april 2023, <https://www.scriptiebank.be/scriptie/2010/antisemitisme-de-belgische-franstalige-pers-le-peuple-la-libre-belgique-en-le-soir>.

Verhoeven J.C., "1, de sociologie van Max Weber (1864-1920)", Katholieke Universiteit Leuven, geraadpleegd op 23 mei 2023, <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/30326>.

Vlucht naar Brussel en een nieuw begin", *Het Vrije Woord*, The Belgian War Press, Cegesoma, geraadpleegd op 27 mei 2023, <https://warpress.cegesoma.be/nl/node/8943#:~:text=>

"Wachten op het einde van de oorlog. De bevrijding van de stad en haven", Antwerpen herdenkt, geraadpleegd op 1 mei 2023, <https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogstemas/de-bevrijding-van-stad-en-haven-v1>.

Wouters Nico, "Delwaide Léo, België in oorlog, persoonlijkheden", Belgium WWII, Cegesoma, geraadpleegd op 28 maart 2023, <https://www.belgiumwwii.be/nl/belgie-in-oorlog/persoonlijkheden/delwaide-leo.html>.